Tartalom

XLVIII. ÉVFOLYAM, 12. SZÁM

1994. DECEMBER

MARSALL LÁSZLÓ: Tragoedia Poetae; A szonett megfenyítése és annak feleselése 3

HATÁR GYŐZŐ: Félelmünk a jövőtől (avagy keresnivalónk a jövőben) 5

MEZEY KATALIN: A Város; Az a kérdés 10

KISS BENEDEK: Nők; Arcod; Követ rugdalva 12

OLÁH JÁNOS: Mágnes; Honnan hová? 14

RÓZSA ENDRE: A gömb árnyéka nyúlánk; Az ősök mozdulatai; Mediterráneum 16

VASY GÉZA: Az *Elérhetetlen föld* alkotói: a Kilencek 18

PINTÉR LAJOS: Karácsonyi Pos(z)t 22

TANDORI DEZSŐ: Ittenes versek (Pintér Lajos: Lépcsők az Istenhegyen) 32

ERDÉLYI ERZSÉBET–NOBEL IVÁN: „Egy-egy szót magam is kifaragtam" (Beszélgetés Papp Tiborral) 36

PAPP TIBOR: Gyűrűk/3 (képvers) 39

TOROK CSABA: Planctus (Gouache-miniatúra); Pontos idő (1.); Pontos idő (2.); Az ing; Engagement volontaire (Részlet munkanaplómból) 40

VARGA IMRE: Kisvilág; az átkerült 44

FEKETE VINCE: Stanzák (prológus; animus és...; 7. bugyor; szikék ezüstje; k.-vers; érted tamtamok) 46

FRIED ISTVÁN–KELEMEN ZOLTÁN: Tisza 48

TANULMÁNY

Tradíció és megújulás

MARKÓ BÉLA: Hagyományőrzés és modernizációs törekvések Erdélyben 53

POMOGÁTS BÉLA: Politikai széttagoltság és kulturális közösség (Az anyaországi és a kisebbségi magyar kultúra) 57

MÁRTONFFY MARCELL: „Cserépedényben őrzött kincs" (A keresztény hagyomány- és kultúraértelmezés néhány kérdéséről) 69

NÉZŐ

BERNÁTH ÁRPÁD: Heinrich Böll Szentesen 78

MŰVÉSZET

ZSÉLYI FERENC: Nem beszéd 85

Szerkesztői asztal ..... a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

A SZÖG-ART Művészeti Egyesület kiállításából
(Enyedi Zoltán fotói) a 11., 13., 15., 31., 43. és a 84. oldalon

NÁVAY SÁNDOR Grezsa Ferenc-szobra
(Enyedi Zoltán felvétele) a belső borítón

DIÁK-MELLÉKLET

LUKÁCSY SÁNDOR: Petőfi-mozaik

HATÁR GYŐZŐ

Félelmünk a jövőtől

AVAGY KERESNIVALÓNK A JÖVŐBEN

Mi keresnivalónk van a jövőben? Mi jogot formálhatunk a beleszólásra, alakulásába? Alkothatunk-e bármiféle fogalmat a jövőről, ha támpontunk nincsen? Félhetünk-e a jövőtől amúgy istenigazában, ahogy a *medulla oblongata* fél, a *pons* avagy az agygerenda, a rá lezúgó és zúzakodva metélő *guillotine* késének előérzetében? S ha meg félelmünk képletes, mert más nem is lehet, nem úgy vagyunk-e benne, mint a bevert szög, jelenünkben, hogy félelmeinkkel a jövőből eleve kiutasítva születünk?

Jól-rosszul, ahogy épp elvagyunk a jelenben – a történelemnek ebben a csonka szegmensében, ahol előbukkannunk-eltűnnünk rendeltetett – nem zárkózhatunk el izgalmaink elől, rettegünk/remélünk és jobb belátásunk ellenére megmaradunk romantikus, emocionális lénynek; s ezért a jövővel a kelleténél többet bíbelődünk, ábrándvilágának bűvöletében képtelenek vagyunk letakarodni a parancsnoki hídról az olyan távoli vizeken, amelyeken már rég nem mi kormányozzuk a hajót. Így hát *nolens-volens* igenis félünk a jövőtől: félünk úgy is, mintha a mi bőrünkről volna szó, és úgy is, mintha íratlan felhatalmazást kaptunk volna rá, hogy féljünk tőle az utókor nevében – és képviseletében.

No de lássuk közelebbről, miféle rémképek környékeznek, amikor félünk tőle?

Tartunk tőle, hogy katasztrofálisan elügyetlenkedjük a jövőt – mármint azokét, akiket ez a jövő illet és megillet: a „miénket", a szekuláris, pszeudokeresztény, „nyugatinak" mondott, de globálisan érvényes civilizáció jövőjét. Mármost „elszúrni"/elfuserálni, katasztrofálisan elügyetlenkedni a jövőt többféleképpen lehet. Lehet, akár azzal, hogy nem kényszerítjük rá a nemzetekre a születéskorlátozást (ha kell, kíméletlen közigazgatási eszközökkel, mint a kínai kommunisták tették), és elmulasztjuk elejét venni, hogy valahol a 15 milliárd táján, a népességrobbanás és az éhínség nyomására kénytelenek legyünk bevezetni az életkor-korlátozást. Lehet, akár azzal, hogy képtelennek bizonyulunk egyöntetűen és keményen fellépni a klánok-nemzetek-hordák atavisztikus, retrográd sovinizmusával szemben, a bolygó balkanizálódik és a modern fegyverekkel vívott határvillongások, helyi háborúk, törzsi tisztogatások/népirtások summája életformává válik, valahogyan úgy, mint azt *Az őrző könyve* c. fiktív történelemkönyvemben ábrázoltam. Lehet, akár úgy, hogy engedünk a szubkultúrák vidámparki csábításának, civilizációnk vezéreszméi alatt megindul a homokfosó talaj, s mialatt szibarita gerinctelenségünkben nem vállaljuk világunk szekuláris voltát annak minden következményével egyetemben, hogy ebben a szellemben felkészüljünk a támadó iszlám visszaverésére, tanúi vagyunk, hogy hadállásaink mögött a kábán tántorgó tömegek százezrével behódolnak az iszlámnak, s mi nem hiszünk a szemünknek... – mondom, a vereség magunkra igézésének sok módja van, s hiszen csak győzzem sorolni, mi mindennel volnánk képesek jóvátehetetlenül elügyetlenkedni a jövőt; nos, ettől, ezektől igen, minden bizonnyal félhetünk. De amúgy, csupán mert ismeretlen s ebben az állapotában lezárt, leólmozott lakat alatt tartja az idő hömpölye – nincs mit félnünk a jövőtől; mert ahogyan az előttünk járók félelmével mit sem törődve – *mi* feltaláltuk magunkat (hol rögtönöztünk, hol új kaptafákat/koncepciókat eszeltünk ki), ugyanúgy, bízvást

remélhetjük, hogy az utánunk következők is feltalálják magukat, s ő is, hol rögtönözve, hol új kaptafákat/koncepciókat kiagyalva: új széllel vagy szél ellen lavírozva, partra szállnak atomgallionjaikból új idők új dalaival – majd, ha eljön annak az ideje.

*

Hogy mennyire nincs előretudásunk a jövőről és milyen alaptalan a tőle való félelem, arra számos megindító múltbeli példa van (ha belülmaradunk amaz emocionális, romantikus lény gondolkozásbeli paradigmáin, ami vagyunk, és elfogadjuk a „múltakról" szóló történetírás hitelét és interpretálásait). S nem is mintha más választásunk is lehetne, s akár szellemi „vágányállítással", akár lélektani nyúlgátépítéssel oldalt terelhetnénk avagy megállíthatnánk a jövőt; de egyszer hagyományféltő ösztönünk, másszor megcsontosodott dogmatizmusunk, hol valami ismeretlen talajsugárzás, hol a vérünkbe ivódott dajkadal, „szülőföld/anyatej" – arra késztet, hogy foggal-körömmel ragaszkodjunk valamihez, amit a rettegett jövő félő, hogy elsodorni/bekotorni/alátemetni készül, mi meg értékrendünk koronáriumának tartunk, ami nélkül meglenni nem tudunk, s ha azt az őrlőgaratra érkezés és alázuhanás veszélye fenyegeti, akkor inkább – *pereat mundus.* Nem kell sokáig kutakodni annáleszeinkben, van is rá példa sok.

Vegyük Samuel Taylor Coleridge esetét, akihez fogható, szánni- és csodálnivaló elmeóriást alig tudok. Ő maga történetesen Shakespeare-ről mondotta volt, hogy „milliom-lelkű", „milliom-alakban jelentkező" – *our myriad-minded Shakespeare a phrase I have borrowed from a Greek monk, who applies it to a Patriarch of Constantinople (aner mürionousz:* egy görög szerzetestől kölcsönöztem a szót, aki az egyik konstantinápolyi pátriárkát tisztelte meg vele [BIOGRAPHIA LITERARIA 15. fejezet]) –, de ugyanúgy el lehetne mondani őróla magáról, hogy polihisztornak „ezerlelkű, ezrek fejével gondolkozó". Tehetsége, érdeklődése ezerfelé szétviszi, s ugyanilyen kísérteties szanaszerteszórtsága is. Alighogy belekezd, lelankad; szinte fél zsenijének mázsás súlyától, mely a gondolatot csírájában agyonnyomja: ilyenkor vagy abbahagyja, vagy másfelé kalandozik. Sohasem volt elég bátorsága, hogy tervezett OPUS MAGNUMának nekiüljön, mondandóinak javát inkább egy olyan, szerényebb (bár szerénységében is szertelen) műbe öntötte, amelynek már a címe is amilyen lehetetlen, olyan visszariasztó: *AIDS TO REFLECTION in the Formation of a Manly Character on the Several Grounds of Prudence, Morality, and Religion; Illustrated by Select Passages from our Elder Divines, especially from Archbishop Leighton* – „AZ ELMÉLŐDÉS FOGÓDZÓJA, hogy férfias jellemet fejlesszünk ki magunkban az Eszély, az Erkölcs és Vallásos hit tekintetében; Válogatott Szemelvényekkel Példázva a Múltak Hittudósai, kivált Leighton Érsek Írásaiból"; mondanunk sem kell, a szentbeszédgyűjteményéről híres, divatos érsek csupán kabátakasztó, s a munka első oldalai után hamar eltűnik és belefullad Coleridge szóáradatába. Titáni elme, de sántasága is titáni; valahányszor szertelen kultúrmissziós, irodalmi/fordítói terveinek nyomasztó súlya odáig fékezi, hogy démona lebénul, munkaneuraszténiájában kábszerekhez menekül, s hosszú éveken át laudanummal rombolja idegrendszerét. Polihisztor tárháza javát elfecsegi-szétszórja, s külön fejezetet kéne szentelni neki az alkotáspszichológiában azok között a géniuszok között, akik személyes varázsa, rétori kifejezőkészsége túlszárnyalja mindazt, amit valaha is papírra vetettek; nemhiába emlegetik úgy, mint korának egyik legnagyobb *causeur*jét, aki ha a másik mestertársalgót, dr. Johnsont nem is harsogja túl, de túltesz rajta a kifejtés szubtilitásában, s nála a gondolat annyival messzebbre hord, amennyivel a bölcselet számszerija a belletrisztika íjhúrjánál jobban felfeszül. Hazlitt nyíltan felpanaszolja barátjáról, Coleridge prózája hogy milyen szegényes és mennyire erőtlen ahhoz képest, amikor élőszóval előad és valóság-

gal megbabonázza hallgatóságát; *Hardly a gleam is to be found in it of the brilliancy and richness of those stores of thought and language that he pours out incessantly, when they are lost like drops of water in the ground* („abból a ragyogásból, nyelvnek és gondolatnak abból a tárházából, amelyet szakadatlanul ont s amely mint a [szikes] földön a vízcsepp, úgy enyészik el, halovány visszfénye sincs annak abban, amit ír").

Mindenkit olvasott, számon tartott, mindenről tudott, s kultúrmissziós lázában, fordítások özönével, előadásaival-cikkeivel, Coleridge jóformán egymaga emelte át az angol irodalmi tudatba a korabeli német filozófiát, Kanttól Fichtéig, s maga Carlyle is hódoló-irigyen emlegeti, hogy *he had, especially among young inquiring men, a highher than literary, a kind of prophetic or magician character. He was thought to hold, he alone in England, the key to German and other Transcendentalisms* („fiatal vizsgálódó elméink közül ő az, aki valósággal irodalmon túli, prófétikus s mintegy mágusi jelenség. Alkalmasint Angliában úgy ismeri, mint senki más, a német és más egyéb transzcendentalista filozófiák kulcsát"). (SIGNS OF TIMES, 1829.)

Mi ugyan már személyes varázsának hatósugarán igencsak kívülrekedtünk, s a történelemnek abban a csonka szegmensében, amelyben élnie adatott, se magnó, sem audiokazetta nem volt; ha meg időgép-transzlatációval sikerülne visszacsempészni a kémek miniatürizált japán kameráját, hogy káprázatos Megnyilatkozását filmre vegyék, ki tudja, nem ütköznénk-e meg avíttas kiejtésén és azokon a retorikus fordulatokon, amelyek a mi mondatfűzésünkből „kilógnak", s azok egyike sem divat. Itt vagyok én, suta rajongásommal, de bárhogy próbálom mennyekbe meneszteni balkezes bókjaimmal, sokra azzal se megyünk. Elhiszem az egykorú szemtanúknak Southeytól Charles Lambig, Hazlitt-tól Wordsworth-ig, hogy karizmatikus személyiség volt, már szinte ott vagyok diáktársaival a cambridge-i Jesus-kollégiumban, látom, amint lángoló szavakkal hirdeti Jacob Böhme és a neoplatonikusok evangéliumát; végigkövetem girbegurba életútján, a francia forradalomért rajongó ifjú titántól az őskonzervatív, körülrajongott, roskatag roncsig, aki ON THE CONSTITUTION OF CHURCH AND STATE (AZ ÁLLAM ÉS AZ EGYHÁZ ALKOTMÁNYÁRÓL) c., 1830-ban kiadott „kinyilatkoztatásával" sötét árnyékát az egész viktoriánus korszakon végigterítette, s már-már ott tartok, hogy hozzáképzelem „személyes varázsát" és ami utána maradt – az Írást is ugyanolyan mágikusnak találom. Ám amilyen önfeledten hagyom – és élvezem –, hogy magával ragadjon, olyan nehezemre esik, hogy kövessem lóugrásait, labirintikus észjárását. Úgyszólván mindenben, ami járulékos és mellékes, igazat adok neki, bár ami neki fontos és szívéhez közel áll, azt gyanakodva-émelyegve forgatom, s legjobb esetben kiadom rá a szeretetteljes pátenst: neki szabad. Hallelujázok, amikor fiát (1796-ban) arról a Hartley-ről nevezi el, aki a 18. század derekán az elsők között értelmezte, ill. magyarázta az elme működését a lélekelmélet mellőzésével, majdhogynem kikapcsolásával. Elébe-örülök minden szavának, s még ki se mondta, máris igazat adok neki: a forma kedvéért, anélkül, hogy meggyőzött volna. Elmulattat filozófiai szélmalomharcával, amit az angol empirizmus ellen vív, mulatok – de nem rajta, hanem vele –, hogy olvasótábora mily kevéssé fogékony a germán transzcendentalisták obskurantizmusa iránt és recenzorai popularizáló fejtegetéseiből gúnyt űznek; Byron gúnyverse róla szájról szájra jár:

– explaining metaphysics to the Nation
I wish he would explain his Explanation (DON JUAN)
(ki a metafizikára magyarázatot ád
a Nemzetnek, vajha megmagyarázná Magyarázatát)

bámulom szigorát – ahogyan a zsidókereszténység öreg hajódongáiról a rávastagodott kagylóréteget lehántja, és rokonszenvezek vallástörténeti rendreutasításaival; de nem értem, a hátrafelé tekintés mikor vált benne hátrarántó kantárrá, és fel nem foghatom, hogyan ragadhatott bele a szentháromság tanának hervatag mitologizmájába – amilyen apodiktikus eréllyel emlegeti

emeleteken át, padlásig tornyolja belső ellentmondásait: Hartley „lélek nélküli" elmeműködése nála pompásan megfér a „halhatatlan lélek" tanításával (s ebben, mint annyi másban, ugyanolyan derűsen zavaros, mint a mi Hamvas Bélánk); elméjében zsibognak az antinómiák – hogyan tudja elviselni, hogyan tud élni vele?! Hogy éppen ő – az a Coleridge, aki magáévá teszi Hume és Hartley idegélettani „asszociacionizmusát", az a Coleridge, aki delektálja magát az „ateista" Spinoza panteizmusában (vallásfundamentalista kortársai bélyegezték ateistának ezt az „isten-részegültjét"), az a Coleridge, aki a germán szellemre/nyelvre süket angol szigetországnak elhozza Kantot s vele, David Hume után, a második frontáttörést az ismeret, ill. a gondolhatóság határai felé vezető felderítő úton: ugyanaz a Coleridge nyúlgátépítéssel próbálja védelmezni a pálvallást a rátörő jövőtől, amely (a darwinizmus első vészjelei szerint) hiedelemvilágát elsodorni/bekotorni/alátemetni készül

nem érte meg a darwinizmus virágba borulását, de ismerte riválisát, Lamarck veszedelmes elméletét az „ősnemzésről), a természet „önteremtéséről" és tisztában volt vele, az ilyen és hasonló, égetnivalóan eretnek tanok a kinyilatkoztatott pálvallástól mennyire elkormányozhatják a jövőt. S amilyen görcsösen, amekkora szent haraggal próbálta visszarángatni a szekuláris társadalom felé rohanó világot a „szentháromság egyisten", az ún. „őseredeti, tiszta" paleokereszténység felé, megértem, hogy rettegett a jövőtől. Nagyon is tudatában volt, az evolucionizmus hogy merre tart velünk, felmérte szellemtörténeti árterületét az időben – és rettegett

rettegett a jövő „veszedelmeitől" (*videlicet:* nem úgy alakul, ahogy ő szeretné)

rettegett attól, hogy jön idő, amikor „mechanisztikusan" próbálják majd értelmezni az elme működését és elejtik a lelket (melynek létében/öröklétében, vérbeli romantikus módjára sohasem kételkedett)

módszeresen rettegett mindenféle kereszténységmentes nihilizmustól, fatalizmustól (amilyen rendszertelenül és zűrzavarosan rettegett ugyanettől az a kései Dosztojevszkij, aki a világot szegénnyé és pravoszlávvá akarta tenni, pánszláv nagyorosz főhatalom alatt) és a jövőtől való félelmében, Coleridge-dzsel osztozott az esztéta Carlyle is (l.: SIGNES OF THE TIMES, 1829), aki mindezt sötét idők sötét jeleinek tekintette...

*

Sötét idők? Sötét jelek? A tanúság rá, hogy még mindig itt vagyunk: az emberiség nem halt bele sem a darwinizmus előretörésébe, sem szellemi szerteágazásába – amilyen mindeneket megtermékenyítő eszmének bizonyult – sem a társadalom elvilágiasodásába, se más, „égetnivalóan eretnek", szekuláris eszmék felülkerekedésébe, sem a sevallásúak többségre vergődésébe. Nem lettünk sem nihilisták, sem fatalisták

igaz, a kérdések hárma, amellyel a „transzcendentáliák" felé sodródó szellem minduntalan szembetalálja magát, a Kant megjelölte három kardinális kérdés sorra napirendre került, de nem úgy, ahogy ő gondolta, s még kevésbé, ahogy Coleridge forgatta jövőtől rettegő elméjében: az akarat szabadsága, a lélek halhatatlansága és isten léte

az akaratszabadsággal elbánt redukcionizmusunk, az elme ezernyi szervült, sztenderd paradoxonainak egyike, amelyekkel élni kell, élni, s nem „válasz" után cserkészni a pszeudo-logika szaharai délibábbal csalogató levegőremegésén. A lélek halhatatlansága

a mesebeli béka esetére hasonlít, amely megette önmagát, s ezzel meséje is elfogyott; az istenség pedig, nos, az istenség... ama robbanásszerű léptékváltás során, amellyel a multiverzum a tágasság elképzelhetetlen hatványaira emelkedett: az istenség eltörpült s odáig zsugorodott, ahol vetületében ponttá, a pont adattá enyészik

a „jövőtől rettegő elmék" nem annyira iszonytató, mint inkább elgondolhatatlan válaszadásai a jelennek; ésde szakasztott úgy, ahogyan a múltak futurológiai fantáziái nem annyira szánalmasak vagy nevetségesek, mint inkább nyilvánvaló melléfogások – ugyanúgy, Carlyle, Coleridge és társai a mi *jelenünkben* nem ismernének rá arra a *jövőre*, amelytől féltették világukat, s oltalmazták értékrendük frigyládáját... Jóságos isten! Jaj nekünk! Mi lesz Földünkből, ha Államiság és Egyanyaszentegyház viszonyát nem ugyanannak az Alkotmánynak a klenódiumtartója fogadja méltó foglalatba, ahogyan mi képzeltük! Mi lesz Földünkből, ha a Szentháromság Egyisten eszméjét a Sátánfajzat Ál-Paraklétus felrúgja: még elképzelni is szörnyű, hogy világunkból mi lesz – hangzik e nagy elmék *argumentum ad horrendum*a. Ám az istenhalál Jean Paul-i/nietzschei meghirdetése *quantité négligeable* a harmadik–negyedik–ötödik ipari forradalom elektronikus viharához képest, amely komputereivel elárasztja a világot, kiforgatja sarkaiból képzeletvilágunkat, felforgatja politikai életünk infrastruktúráját; s ha maga Coleridge nem is, ugyan gondolta volna-e akár John Stuart Mill, akár maga a matematikus Hamilton, hogy a második ezredév végére az elemi iskolákban komputersorok előtt fognak ücsörögni 7–8 éves nebulók...?! S tán hogy mire ezeket a sorokat leírom, új értelmet kap az írástudatlanság, új tartalmat a komputerrel bánni nem tudó neoanalfabéta...?!

jaj a Koránnak, jaj az ó- és újszövetségnek, jaj minden bibliaterrornak, ha az értelmesedés ilyen és hasonló „váratlan fordulataival" szembetalálja magát: nem segít se ráigézés, sem az *argumentum ad horrendum*... „Még elképzelni is szörnyű"?! Meglehet, annak, aki mitologizmáival töltekezik, s azokban benne él, még elképzelni is szörnyű, milyen világot élünk majd akkor, amikor a mitologizmák ókori hordalékai oldalt terülnek/el-elmaradoznak s maradványkupacaikat elegyengeti a nyelv: az ún. „jövő" emez iszonytató jellegzetességének elejét venni ijedezéssel-ráolvasással nem lehet; elejét venni annak, hogy a valaha élt, de magunk alkotta jelenünktől rettegőket hamarabb felejtjük el, mint akik bíztak hozzánk, hogy eszmei „veszteségünk" nem lesz végzetes, s hogy a „korcs utódok": a temetőből visszanézők optikája

így is, úgy is lekortyanunk s behörpöl a föld, akár befogtuk légyen szemünket tenyerünkkel a rémülettől, akár idétlenül elébe éljeneztünk annak az utókornak, amelyről tán extrapolációnk igen, de megközelítő konkrét fogalmunk nem lehet. A jövőtől való félelem múltbeli példáiból csak azt tanulhatjuk, hogy ne vessük el a sulykot, s ne ítéljük meg látatlanba a jövő nemzedék életvitelét avulásra ítélt etikai/esztétikai/dogmatikai alapon

ha egyéb tőlünk nem telik, derék ephektikusok módjára legalább addig iparkodjunk felfüggeszteni ítéletünket, amíg halálunk órája elkövetkezik. Minekutána véleményünkre amúgy sem figyelnek, „személyes varázsunk" volt–nem volt, oda; magunk meg DNS-„lenyomatunkat" a sokezer milliárd rokonnak odamutatva, s a nem várt sokaságban körülkémlelve, szerencsés esetben felfedezhetjük Pascal csonttenyerét, amelyből isten pénze kigurult: amit nyert, elvesztette, amíg meg vesztett – az övé. Avagy – *mutatis mutandis* – ama nála jóval idősebb/időtállóbb/időtlenebb, fölébe magasodó filozófussal, Epiktetosszal, az ő parafrázisával szólva: ahol a jövő van, ott én nem vagyok; s ahol én vagyok, ott még sehol a jövő – – –

MEZEY KATALIN

A Város

Be kéne tiltani a Várost.
Az utcák vizelettérképeit
böngésző kutyákat,
a hiúzszemű kamaszlányokat,
a cigarettázva didergő fiúkat.
Be kéne tiltani a kövér dakszlikat
vonszoló öreg néniket,
a kopasz, szakadt akácosokat,
a betonozott kártyaasztalokat,
az úttest szélén felfordult verebet.
Be kéne tiltani az élelmes tolvajokat,
az elkényeztetett, otthonosan mozgó
gyilkosokat, meg a durva kezű
szegény ördögöket, akik olyan
meggyőzően árulják magukat.
Be kéne tiltani a falánkul csipogó
pénztárgépeket, a kólát vásárló
szerelmespárokat, a sok nejlonharisnyát,
körömcipőt, a papírzsebkendőt
és a fogkrémeket. Az aranydobozos
cigarettákat, meg a papírcsomagos
cigarettákat is, meg a sötétet,
meg a hideget, a szelet, ami
a koszt felkavarja, meg a szmogot,
ami ránkborul.

Be kéne tiltani a Várost,
a gördeszkával bajlódó gyereket,
meg aki súlyos táskáját cipeli,
a liladzsekis óvodásokat,
a zölddzsekis óvodásokat,
a lila-zölddzsekis óvónéniket.
Be kéne tiltani a szegény őrülteket,
a gazdag őrülteket,
az ezüstautókat, a mercedeseket,
a trabantokat, wartburgokat,
meg azt a háromkerekű kocsit,
amin papírt tornyoz fel valaki,

meg azt is, aki tele szatyor
eldobott üveget szedett.
És mindazokat, akik eldobták az üveget.
Végül a csikkszedőket, polgármestereket,
s a kilukasztott metrójegyeket,
a villamosmegállókat,
s a sínen fekvő részegeket.
Józanokat.
Be kéne tiltani, hogy szabadon
átfújhasson közöttünk a szél.

Az a kérdés

Az a kérdés,
hogy a Teremtő
nagy kísérlete vagyunk-e,
ahol nincs előre megírva
minden válasz,
vagy csak egy bonyolult automata,
amelyben zakatolva
fut le a golyó a robbanásig?

NOVÁK ANDRÁS

KISS BENEDEK

Nők

Mint lepkének a sima üveg,
ha nekirepül s rajta át nem juthat,
akkora titok és akadály vagy
előttem, mit nem fejthetni meg.
Elnézem alvó párnán a fejed,
vagy fűben, ha nyugágy öble ringat,
s érzem, olyan felfoghatatlan vagy,
mint lepkének a sima üveg.

Ilyen minden asszony. Bogártól is félnek,
pedig bátorságuk hősöket lebír.
Könnyükben is hatalom s igézet,
míg fiuk ölükbe visszasír,
tartják az eget fölénk s a Földet
megtartják termőnek – s szemfedőnek.

Arcod

Ha a te arcodra gondolok,
minden más arcot eltakar már,
és mindig megadatik nékem az arcod,
s fénylőbb a fényarcú lányoknál.

Ha a te arcodra gondolok,
benépesül zárka-magányom nyomban,
mert mindig befogad, befogadott
tárt asszony-arcod ezer bajomban.

Ha a te arcodra gondolok,
szeretnék végtelen Bach-fúga lenni,
s minden falon és távolon át
feléd-ömölni, hozzádig-zengni!

Követ rugdalva

Vadlúd magánya kiált az égen,
ködszerű permet
arcom vágja.
Szögmeredek utat mér a léptem,
kígyótekercs út
szinuszát mérem,
combomba szalad a fullánkja.

Sajogj csak, láb! hegyről le, hegynek
föl kaptatok mégis
követ rugdalva.
S virág sincs még bár,
magos kedvemnek
lombja reng, s benne
pirul egy alma.

ARANYI SÁNDOR

OLÁH JÁNOS

Mágnes

A keserűt,
a savanykás édeset,
e romlás színezte túl bölcs ízeket
próbálom elkerülni,
de a régi ütem, a régi léptek
ahogy egykor vonzottak, ugyanúgy vonzanak ma is
az érdes homok,
a telt agyag,
a porózus avar felé.
Gyermeki bizalommal hullom térdre,
esem hasra,
nyújtom ki a föld eső mosdatta
ajka iránt a nyelvemet.
Elválni volt nehéz,
a távolságot a születésben megtalálni.
A zuhanás üres mágnes-torkát
rám tátja hirtelen.
Hiába súgom,
nem ezt akartam, nem ezt kerestem,
megragad
és minden ízemben rázni kezd,
érzem, többé már el nem enged.
– Maradj! – hurkol hisztérikus lánysikoly.
– Ne menj! – búgják megbocsátó asszonyajkak.
– Várj még! – kérlel egy álnok jóbarát.
– Falhoz! – dörmögi durva martalóc.
Együtt voltam velük.
Ez volt az én világom.
Szédülésből eszkábált árnyodú,
öntudatlanság fészke te,
a kővel dobált madarat,
ha eltalálták,
el kell ejtened.

Honnan hová?

Honnan hallatszik, milyen másoló-papír-éjből
a puha macskanyávogás?
A kertet járják,
gombolyagként gurulnak a frissen nyírt füvön,
s felgöngyölik életünk fonalát,
eltüntetik
a vöröset, a cirmost, a feketét, a fehéret,
s egyszercsak azt mondják,
nem is mondják, mert nem beszélnek,
csak sugallják
– ahogy a bokor alá osonva, kárörvendőn-közömbös
hajnali pofával visszanéznek –,
nincs tovább.

ESZIK ALAJOS

Rózsa Endre

A gömb árnyéka nyúlánk

Ki tudja még, mi minden szabadul ránk!
A gyorssal szemben rohan vonatunk,
de elhúz – s mi helyben rostokolunk.
Darázs sehol – s már belénk mart a fullánk.

Mindenki arcán bosszúság s ború ráng.
Az állapotos nő is mi vagyunk:
magzat-űrt szülünk s lelaffad hasunk.
Alkonyattájt a gömb árnyéka nyúlánk.

Már a vágyunk is fölöttébb esendő.
Hiába ragyog ránk a pőre emlő,
halfarkú sellő jobbra, balra sem lő.

Marad tehát a furtonfúrt „előre!"
De forr bennünk a cifra-cefre lőre,
s a végzettel évődve és evődve
csóvát vetünk a roggyanó tetőre.

Uncsi világ ez, uncsi.
Legjobb föld alá bukni.

Pont ő ne tudná mindezt? Ő ne?!

Az ősök mozdulatai

Tudod, hogyan kell vetni a magot?
Állj meg egy pillanatra!
S hogyan kaszálják a kalászt – tudod?
Gyarló a szó. És gyatra.

Aki keresztet vet – a keresztjét ne féltsd.
Két kezét
ne parancsold a magasba;
járjon a jobb – pokolba, mennyekért,
és vízszintesen is:
balról, nyílt szívvel, jobbra.

Melledre írtad – hosszabbítsd-e meg
négy égtájig kereszted?
Laza a szár már, megereszkedett.
Öröklétedből ezt kerested.

De őrizd jól: mint vetik a magot.
Emlékezzél az iker mozdulatra:
peng a kasza, ahogy suhogtatod
jobbról, nagy ívben, balra!

Mediterráneum

Elsápad idővel az emlék,
a hajnali hold halványabb.
Nem hat rám semmi jelenlét:
jövőmből a múlt szele árad.
Ha büszke vitorla hajóz el a ködben,
ha a gyertya lobog – s a hiánya se döbbent,
kicsikarni a kortalan „így vagy időtlen"-t –
ez az, mit a szív heve vágyhat.

Telítődik a nappal az éjjel,
a szákból a hal kificánkol.
Ezerszer ezernyi a fényjel,
s te mit sem tudsz a világról.
Csak akkor igéznek a csalfa szirének,
ha a szikla magánya felé visz az ének,
s a végtelen éjszaka szél-odújából
csend csillaga ég – s te hiányzol!

Vasy Géza

Az *Elérhetetlen föld* alkotói: a Kilencek

Aki ismeri az *Elérhetetlen föld* I. és II. antológiáját 1969-ből és 1982-ből, annak számára aligha igényel bővebb magyarázatot, hogy mi is ez a poétikus hangzású és képzetkörű cím, s hogy mit is jelent a harmadszori jelentkezés. Bizakodjunk azonban: az újabb nemzedékek irodalomszeretőit is érdekelheti az, ami mára az irodalomtörténet részévé vált, s nemcsak a jelenbeli vagy a múltbeli költői állapotra, hanem a három évtizedes költői pályák jellegzetes darabjaiból kibontakozó összképre is jóakaratúan figyelnek.

Éppen negyedszázada, hogy az első antológia megjelent, de annak a története évekkel korábban kezdődött. A hatvanas évek első felében a budapesti bölcsészettudományi kar hallgatói között – szokás szerint – sok költőnek-irodalmárnak készülődő fiatal verődött össze. Ezekben az években meglehetősen gazdag volt a magyar irodalom termése, végre szabadabban mutatkozhattak meg az alkotók és tendenciák, így bizony kevesebb érdeklődés kísérte a pályakezdőket, nehéz volt publikációs lehetőségekhez jutni. A helyzet tarthatatlanságát felismerve az évtized végén aztán kampányszerűen kezdték a szerkesztőségek felfedezni és útjára bocsátani az összetorlódó évjáratokat. Antológiák, folyóiratbeli összeállítások jelentek meg, ámde ezek egyike sem mutatta – mutathatta – a nemzedéki önszerveződés jeleit. Egyetlen kivétel akadt: az a véletlenül éppen kilenc fiatal, akik a bölcsészkaron megismerve egymást és egymás verseit is, úgy döntöttek, hogy ragaszkodnak egy olyan együttes jelentkezéshez, amelyben ők, és csakis ők jutnak szóhoz. Demokratikusan, éjszakákat és nappalokat átvitatkozva, bírálva-válogatva egymás verseit, döntötték el azt is, hogy ki méltó a csoportban helyet kapni, s azt is, hogy mely írásokkal. Képzelhető, hogy a központi elképzelések végrehajtására kötelezett irodalmi kiadók – mindössze három volt belőlük – micsoda megrökönyödéssel fogadták ezt az alulról való szerveződést, s azt is, hogy a Kilencek nem kívántak betagozódni az ekkor szerkesztett *Első ének* antológiába – hiszen pontosan tudták, hogy ezzel egyik legfontosabb vonásukat, a nemzedéki csoport jellegzetességeinek vállalását adnák fel. Egyértelműen támogató lektori jelentést készített Kormos István, Váci Mihály, Juhász Ferenc és Nagy László – utóbbi végül a kötet bevezetőjévé is vált –, de ez sem volt elég. Magánkiadásra szánták el magukat a fiatalok, de ez is lázadásszámba ment volna, tehát lehetetlennek bizonyult. Végül Darvas József segítségével az írószövetség kiadásában jelenhetett meg 1969 karácsonyára a hamar nevezetessé váló könyvecske.

Természetesen nem csak az volt a hivatalosság gondja a Kilencekkel, hogy szembeszálltak a kiadáspolitika alapelveivel. Ez csak formai jele volt törekvéseiknek, amelyet Nagy László máig ható pontossággal így írt le: „Leszámolnak az ál-szocialista önteltséggel, nemzeti gőggel, kergeséggel, de átgondolva a szerencsétlen múltat, szentenciákat mondanak a jelenre is. A torkonvágott forradalmak pirosát s gyászát viselik belül." Ma már talán fölösleges felhívni a figyelmet arra, hogy az utóbbi mondat csodálatos metaforájába 1956 is beleértendő mind Nagy László, mind a Kilencek szándéka szerint. A sok idézhető példa közül most csak a leghíresebbet említem, Utassy József *Zúg március* c. versét, amely gyújtó hatása miatt a nyilvánosság előtt tilalmassá vált. De hasonló

sors érte a Kilenceket is, mert ha „következetlenül" is, de sokáig akadályozták a megjelenésüket, főként a közös megnyilvánulás kísérleteit. A hivatalos irodalompolitika a szocialistának tartott írókat támogatta, s a Kilenceket nem tekintette igazából e kategóriába beiktathatónak. E helyzet legnagyobb, s a kor leginkább jellemző furcsasága, hogy e költők nemcsak a „népből jöttek", hanem a tömegek valódi érdekeit képviselték is, s éppen ezért nem válhattak az irodalompolitika kedveltjeivé. Ha szétverni, földbe döngölni, jobb belátásra bírni nem is sikerült őket, azt a lehetőséget elvették tőlük, hogy irányzatos nemzedéki csoportként folyamatosan megmutatkozhassanak, másokat is magukhoz vonzva. Ha csak tizedannyi támogatást kaphattak volna, mint egy évtizeddel korábban a tűztáncosok felülről összeverbuvált csapata, ma bizonyára a hetvenes évek egyik meghatározó folyóiratáról is beszélhetnénk velük kapcsolatban. S talán az egyéni pályák is irodalmi értelemben egészségesebb és szerencsésebb utat futhattak volna idáig be. (*Kísérlet* címen három folyóiratszámot meg is szerkesztettek, ám a kiadást nem engedélyezték.)

Voltak azért szerkesztők és folyóiratok, amelyek egy-egy szakaszban vállalták a Kilenceket és szemléletüket. Ilyen volt a Tiszatáj Szegeden, a Napjaink Miskolcon, az Új Forrás Tatabányán, s magam is erre törekedtem a hetvenes évek elején a Magyar Ifjúságban. S ha komor kihagyásokkal is, de jöttek sorra az egyéni kötetek, versesek és más műneműek is. E kötetek száma ma már hatvanon felüli. S a nyolcvanas évek elejére lehetővé vált a második antológia is a Magvető Kiadó gondozásában.

Lényegesen más a pályakezdő, mint az ötven év körüli író helyzete. A fiatalnál átmenetileg fontosabbá válhat a nemzedéki csoportosulás felhajtóereje az egyéni jellegzetességeknél. S bár 1969-ben kilenc önálló alkotói egyéniség kezdte a pályát, olvasóik inkább arra figyeltek, hogy ez egyetlen csapat – felismerhető arcokkal. Aztán az idő múlásával törvényszerűen ezek a felismerhető, mind több jellegzetességgel rendelkező arcok váltak a fontosabbá, bár át-áttűnt rajtuk változatlanul a csapat összetartó ereje is. Különleges dolog történt negyedszázad alatt: a kilenc induló költő mindegyike a pályán maradt. Vegyük elő a huszadik század bármelyik pályakezdőket felvonultató antológiáját: erre példát nem találunk, főként nem a nemzedéki önszerveződések kötetei között. Nagyon egyszerű magyarázata van ennek: a hajdani szerzőket kiválogató elvek igencsak jól működtek, s a féltehetségek már akkor kihullottak.

Nagy László hajdani előszava nemcsak hitelesítő pecsét volt, hanem egy irány és magatartás jelzése is. Illyés Gyula közvetlenebb és tárgyiasabb népisége, az alkotás mellett a közéletben is szerepet vállaló példája és Nagy László áttételesebb-mitologikusabb népisége volt az a két – nemzedékeket is összekötő modell, amelyet a Kilencek a leginkább a magukénak vallottak, s ez azt is jelenti, hogy Nagy Lászlóék akkor friss poétikai-szemléleti költői forradalmának eredményeit kissé visszatárgyiasították, s annak alapvetően tragikus és pátoszos hangoltságához képest sokkal nagyobb teret adtak a többféleképpen is megszólaló rezignációnak, az iróniának, a gúnynak, a groteszknek, az abszurdnak, ki-ki alkatának megfelelően. De megőrződött a tragikum és pátosz is, legelementárisabban Utassy Józsefnél. Egy másik póluson Péntek Imre már kezdetben is erőteljesen élt a groteszkkel. S negyedszázad alatt – talán megengedhető túlzás azt állítani, hogy – az élő magyar költészetnek majd minden tendenciája megmutatkozott a Kilenceknél is, gazdagon sokszínűvé varázsolva a csoportot. Találunk itt tárgyias lírát és látomásosat, objektívet és alanyit, klasszicizálót és avantgárdot, tragikust és ironikust, elégikust és groteszket, érzelmi-indulatit és elemző-gondolatit, játékosat és komorat, dalolót és „prózait" – s folytathatnánk tovább a markánsan eltérő jellemző jegyek

felsorolását. A pályaíveket tekintve módszertanilag három csoportra tagolhatók a Kilencek. Utassy József, Kiss Benedek és Konczek József az első jelentkezés óta jellegében nem sokat változott és változtatott szemléletén és költői módszerein, a változások inkább az életkor és a történelem menetének lenyomatai. Rózsa Endre, Oláh János pályaívére sem jellemzőek a radikális költészettani változások, de náluk talán erőteljesebbek a szerves módosulások, a szemlélet éretté formálódása. Mezey Katalin, Győri László, Kovács István, Péntek Imre szemléleti és poétikai értelemben is eltérő korszakokat, illetve verscsoportokat mondhat a magáénak. Közülük Mezey és Péntek a leginkább kísérletező hajlamú. Az idő múltával mind a kilencükre jellemző a meditatívabbá válás és a gondolatiság különböző formáinak felerősödése. Ugyanúgy észlelhetjük ezt a már kezdetben is kimagaslóan jó képi és gondolati összhangot teremtő Rózsa Endrénél, mint a hajdan ösztönösen-áradóan daloló, képekben tobzódó Kiss Benedeknél, vagy az indulat erejével világot megváltoztatni szándékozó Utassy Józsefnél. Mezey Katalin a kötött daltól jutott el a hol daloló, hol szikár gondolatiságig. Kovács István egy népies jellegű tárgyiasságtól egy elvontan intellektuálisig. Győri László a hetyke és dacos lázadó hangtól a sok réteget egyesítő árnyalt önelemzésig. Péntek Imre a pálya egészében alakváltó költő: a klasszikus szonett és a posztmodern szöveg egyaránt otthonos kifejezési formája. Oláh János kezdettől tárgyias és elvont egyszerre, s nála az intellektualizmus filozofikussá is válik, s ezzel egy időben nemegyszer enigmatikussá vagy példabeszédszerűvé. Konczek Józsefre kezdettől az elementáris természetbe ágyazottság a jellemző, s ez szervezi meg világképét is.

A Kilencek legtöbbje a költészet mellett több más irodalmi műfajban is tevékenykedik. Többkötetnyi epikai és drámai művet alkotott Mezey Katalin és Oláh János. Konczek József is ír prózát. A gyermek- és ifjúsági irodalom alkotója Kiss Benedek, Mezey Katalin, Rózsa Endre, Utassy József. Műfordítóként szinte mind jelentkeztek, a leggyakrabban Konczek József, Kovács István és Mezey Katalin. Történészi, ez ügyben ismeretterjesztő, s a lengyel filmművészetet vizsgáló munkák szerzője Kovács István. Győri László bibliográfus is. Újságíróként is működött legtöbbjük, a legtartósabban Konczek József, Péntek Imre. S irodalmi szerkesztő volt lapoknál, folyóiratoknál, kiadóknál Győri László, Mezey Katalin, Oláh János, Péntek Imre, Rózsa Endre. Végül is hát e negyedszázad minden korlátozottsága ellenére is jelentékeny termést mutathat fel. S ezt valamennyire most már a díjakban kifejeződő elismerések is tükrözik. S már nemcsak az a bibliográfia lenne meglehetősen terjedelmes, amely a Kilencek publikációit gyűjtené össze, hanem az is, amelyik a róluk szóló szakirodalmat. Igaz, monográfia még egyikükről sem készült, de a kritikák, portrék, elemzések száma egyre gyarapodik, s lassan bizony itt az első komoly mérlegkészítések ideje is.

Látszólag nehéz volna éppen ma pontosan megítélni a Kilencek irodalomtörténeti helyét, még a vázlatosságot és a tévedés jogát fenntartva is. Hiszen a több ütemben gátolt pályakezdés nem tette lehetővé a tehetségnek és a teljesítménynek kijáró hely elfoglalását az irodalmi életben a hetvenes évek során. A következő évtizedre pedig, amikor már a hivatalos irodalompolitika is mindinkább tudomásul vehette volna a kilenceket, egészen más irányú változások vették kezdetüket, s határozott és karakteres, nem hivatalos irodalompolitikák és értékrendek váltak hangadóvá, amelyek gyakorlatilag minden „népi" indíttatású irodalmi törekvést értékét vesztettnek tételeztek, s ezt a szemléletet igyekeztek a befejezett irodalomtörténeti korszakokra is érvényesíteni. Pedig az irodalom nem tudományos akadémia kötött taglétszámmal. Így viszont a Kilenceket a szocializmus korában azért nem engedték kellő időben és mértékben érvé-

nyesülni, mert erőteljes társadalomkritikájuk zavarta a pártideológiát, a szocializmus koránál jóval előbb felszámolódó szocialista irodalom kora után viszont azért „baj" társadalomkritikájuk, mert az „gátolja" a tiszta irodalmiság érvényesülését, azaz praktikusan ismét csak ideológiai okokból van velük baj, csak ez az ideológia nem társadalom-, hanem művészetfilozófiai indíttatású. Jámbor óhaj volna abban bizakodni, hogy majd az idő eldönti, kinek is van igaza. A művészetek történetében azért működhet a legideálisabban a demokrácia, mert valamiképpen és valaminő mértékben minden alkotásnak igazsága lehet, még akkor is, ha látszólag megsemmisítik egymás igazságát, mert hiszen egymás művészi igazságát akkor sem semmisítik meg. A jövő évszázad hajnala utáni utókorunk, amelynek már egyikünk sem lesz tanúja, mondhatja majd azt is, hogy Utassy József és Petri György, Rózsa Endre és Oravecz Imre és mások akár, egyaránt kiváló költői voltak a huszadik század utolsó harmadának, de mondhatja azt is, hogy egyaránt olyan kismesterek voltak, akiknek emlékét inkább csak az irodalomtörténet tartja számon. Ma még nem ítélhetjük meg, hogy ez a századvég nem rokon-e abban is az előző századvéggel, hogy viszonylag nagyszámú, de igazán kibontakozni, korszakot meghatározóvá válni nem képes írót mutat fel. Bár reménykedünk abban, hogy nem így van, nem így lesz, benne élve a korban biztosat csak a jósok állíthatnak, nem az elemzések. S látszanak jelei annak is, hogy az évszázad és évezred fordulóján az istenített, de meghatározhatatlan posztmodern után mintha ismét rehabilitálódnának a klasszicizáló törekvések, amelyek lényege és „újdonsága" most nemcsak a megformáltság jellegében ragadható meg, hanem a mű és a befogadó kapcsolatrendszerének klaszszicizálásában is, magyarán abban is, hogy célszerűbb, ha a mű úgy van megalkotva, hogy az el is olvasható. A Kilencek lírai és más munkáikban erre mindig ügyeltek, s ami eddig mértékadó vélemények szerint érdektelen konzervativizmusnak neveztetett, talán visszakaphatja valóságos rangját. Bár kérdéses, mi is a mértékadó. Hiszen e költők számos verse vált indulásuk óta népszerűvé, azaz szavalttá, idézetté, megjegyzetté, ily módon nyolc évszázad magyar költészetének szerves részévé. A posztmodern diadalát néhány epikai munkának köszönheti, s a körülöttük kibontakozó elméleti munkának. A líra ehhez képest „lemaradt", sorozatban állították ki róla a szegénységi bizonyítványt. Pedig az sem elképzelhetetlen, hogy utódaink többre fogják e századvég líráját értékelni, mint epikáját vagy drámáját. A művészetek története az újkorban a hagyománytól való elszakadások és az oda való visszatérések láncolata. S e tendenciák e században különös gyakorisággal játszanak át egymásba. Bármelyik is a tendencia, végül is a mű számít. Ezúttal kilenc költő verseinek szigorúan válogatott gyűjteménye. S e szerzők nem véletlenszerűen vannak kilencen: ők, és éppen ők az *Elérhetetlen föld* költői. Az a jelképes föld az egyéni élet során mind elérhetetlenebbé válik, mégis minden jó alkotás valamennyit végérvényesen meghódít belőle.

PINTÉR LAJOS

Karácsonyi Pos(z)t

A föl sem tételezés

Maga a dolog 1976-ban történhetett, vagy 1977-ben. Évek távolából így saccolom. Egy-két év, ennél többet nem csalhat az emlékezet. De az is lehet, hogy épp a két év találkozásánál, valamikor télen-kora tavasszal történt, ami történt, az a bizonyos író-olvasó találkozó. Akkor még az irodalomnak – persze látszólag – nagyobb volt a presztízse (mije? – kérdezik némelyek ajakbiggyesztve), mondom, a presztízse, de akkora azért nem volt, hogy ne télen rendezzék azt a találkozót. Akkor, ha másért nem, a hideg elől majd csak bejönnek egyesek, vagy a szerelmes kettesek: fiú és leány kéz a kézben. Be a Kossuth Klub díszes termeibe.

A szervezők úgy hirdették, hogy Életünk-est. Persze, nem a mi kisbetűs életünké, hanem az Életünk irodalmi folyóirat bemutatkozó estje. A közreműködőkre, írókra, színészekre, szerkesztőkre már nem emlékszem, csupán Weöres Sándorra. Hiszen a klubba is őmiatta mentem el! Korábban gyakran meglátogattam, legtöbbször úgy, hogy újvidéki barátaimat kísértem el hozzá: ők vitték verseiket, el nem kobzott vinjakjaikat a költőhöz.

Akkoriban már régen láttam, s a viszontlátásra kitűnő alkalom kínálkozott. Telt ház volt, foglaltak a székek, körben a falakat támasztva is állt a szépszámú hallgatóság; aki állni átallott, az meg kihúzódott a szomszéd büfébe, ott iddogált stílusosan W. S. mester egészségére.

A műsor lezajlott szabályosan és unalmasan, ahogy szokott. Majd következett a szintén szokványosnak ígérkező műsorvezetői fölszólítás, hogy kedves közönségünk, tessék kérdezni, önök is kérdezzenek jelen levő vendégeinktől.

Két kérdésre emlékezem. Mindkettő Weöreshez szólt, persze, mint az összes többi. Az első imigyen: mondaná meg, ki a kedves fiatal költője? Három-négy nevet válaszolt, most nem ismétlem meg, s válaszolta a közönség derűjére, hiszen az említettek legalább ötvenévesek voltak vagy hatvanévesek, ki tudja? Weöres olyan látszólagos félálomban élt, érzékelnünk kellett: neki húsz-harminc év ide-oda: oly mindegy. Sőt egy kicsit rá is játszott: hogy minden mindegy. (Ez azonban nem zavarta abban, hogy megírja a Kétfejű fenevadat, a legmaróbb korrajzot, teszem hozzá.)

S jött a másik, az ominózus kérdés, hogy mi a véleménye az úgynevezett közéleti költészetről? Persze, a kérdésben ott munkálhatott a kérdező előrejelzése, hogy Weöres nem afféle közéleti költő. A megkérdezett hosszan hallgatott, majd nagyon lassan, nagyon megfontoltan, nagyon vékony hangon ezt válaszolta: Bármelyik pártba belépni meglehetősen kockázatos.

A válasz oly rövid volt, oly másról beszélő volt, oly váratlan volt, nem is értette senki. Gondolkoztunk a tartalmán csendben.

Ültünk – 1976-ban vagy 77-ben –, az egypártrendszer ott volt köröttünk megbonthatatlan sziklatömbként. Sokan már ebbe is születtünk, ebbe a politikai állapotba. Magam a válaszon persze kellőképp meglepődtem, hogy „bármelyik pártba...", és megdöbbenésemben hallgatósági szomszédomhoz fordultam a fölismeréssel: bármelyikbe? Weöres talán azt hiszi, hogy több van!

A napokban elmeséltem mindezt színész barátomnak. Meghallgatta és magától értetődő természetességgel mondta: persze, azt hitte; föl sem tételezte, hogy csak egy van.

Ebben, a föl sem tételezésben lenne a jövendőnk? Ebben a félálomban?

Földi kar inti

Vannak sorok, rögtönzések, melyeket az ember nem ír le soha. Megy egy kisfiú az iskolába, maga előtt rugdos egy kavicsot. Megy egy író a hallgatás útjain, s maga előtt görget egy-egy félmondatot. Magamban szoktam mondogatni én is: *Frigyes Karinthy: égi kar inti. Ferenc Karinthy: földi kar inti.*

Mit jelent e játék, e játékos töredék? Jelenti, hogy számomra Karinthy Frigyes, az apa mindig is égi lény. Személyesen – természetesen – nem ismerhettem; irodalomtörténet számunkra, valamennyiünk számára. Ők a könyvekből szólnak, könyveik által szólanak. Ott ülnek valahol az égi kávéház asztalsarkánál: Móricz, Kosztolányi, Szép Ernő s a többiek.

A fiú, Karinthy Ferenc pedig az egyik első író, akit megismertem. Ha jóval idősebb is, de „kortárs". Ott lépked előttem a Gellért-hegy lépcsőin, a Ménesi úton lefelé lépdel nagy cekkerével: biztosan a boltba megy. S társaságban is hallani tréfáit, ugratásait, melyek nagyon is földiek, vaskosak. Mindenki úgy tudja, hogy ő az irodalom egyik legfőbb tréfamestere.

Egy időben még afféle munkahelyi főnököm is, ő a kecskeméti színház vezető dramaturgja, én pedig beosztott dramaturg. Jobb főnököt nem kívánok senkinek. „Ahogy jónak látod" – mondja instrukcióként futó találkozásunkkor, a munkaebéd előtt, hozzátéve: „Ebéd után majd mindent részletesen megbeszélünk." Ebéd után meg kezet nyújt, s hirtelenjében elutazik.

A történet, a nagyon is földi történet, amit vele kapcsolatban el szeretnék mesélni, mikor is történhetett?

Annyi biztos, hogy 1979 után, akkor élte meg a Forrás szerkesztősége a legnagyobb politikai viharát, az egy emlékezetes dátum. És valamikor 1986 előtt: akkor pedig épp a Tiszatájat tiltották be, s mi úgy gondoltuk, a távolság oly kicsi: ha Szegedre lecsap a villám, más pillanatban a Forrásra is lecsaphat. A két emlékezetes dátum között valamikor, úgy 1982 táján keresett bennünket többször a szerkesztőségben Karinthy Ferenc, egyszer még írást is hozott. De inkább kiruccanások és beruccanások voltak ezek: benézett a színházba, benézett a Forrásba.

Egyik délelőttön, mikor bementünk a szerkesztőségbe, a szerkesztőségi ajtón hatalmas fölirat fogadott bennünket, fekete filctollal, tenyérnyi betűkkel: *„Itt voltam ellenőrizni. Nem dolgoztok. Jelenteni fogom! Brezsnyev, Aczél, Karinthy C."*

Mármint, hogy ők voltak itt ebben a szent hármasságban, maga Brezsnyev és maga Aczél, ami persze nem igaz, és ami persze igaz: maga a csínytevő: Karinthy Cini, ahogy a C. jelzéssel a nevét ajtónkon rövidítette.

Néztük az ajtót, nevettünk, s azt kívántuk, bárcsak e gunyoros fölirat ajtónkon minél tovább látszana, letörölhetetlenül: hogy itt járt és játékosan megfeddett bennünket. De mindennap halványodtak, s 4–5 év alatt végképp eltűntek a betűk. Mikor a múlt évben a Sajtóházból szerkesztőségünk elköltözött, már a fehér, fölirattalan szerkesztőségi ajtót hagytuk magunk után.

Volt ennek az üzenetnek, én úgy értelmezem, valami mágikus-kultikus szándéka Karinthy részéről. Minden áldott nap kishivatalnokok szaladgáltak a szerkesztőségbe: melyik a megyétől jött, melyik a várostól, melyik a minisztériumtól. Melyik a párttól, melyik a tanácstól.

Ezektől óvott kultikus módon ez a játékos fölirat: hőköljenek vissza!

Hatott-e? Ki tudja?

Most már Karinthy Ferencet is, Cinit is az égi kar inti. És oly sok a fáradt, a komor, az unott, a hamuszínszürke arc. Nagyon hiányzik közülünk egy csínytevő, aki összefirkálná ajtóinkat!

Paradoxon

Akarod, hogy mondjak egy paradoxont? Na, mondj. Tessék: majd imádkozom az Egyetemi Színpadért. Akarod, hogy mondjak egy másik paradoxont is? Na, mondj. Tessék: majd imádkozom a Bibó István Szakkollégiumért.

Persze, ez csak a jéghegy csúcsa. Tudom, lenne még imádkozni miért; csak épp most ezt a két épületet kapta szárnyára a hír. Nem is épületek immár, hanem példázatok.

Többször ültem az Egyetemi Színpad „színpadán" fönn, és hányszor ültem a színpad nézőterén. Latinovits szavalt Radnótit feledhetetlenül: Nem tudhatom, hogy másnak e tájék mit jelent... Te is emlékszel? Te is ott voltál? Jancsó tartotta filmje premierjét ott. Még kér a nép. S előadás után a Váci utcára kitódult nézősereg hangosan továbbénekelte a film szép énekét: Munkások vagyunk mi, nincsen szabadságunk, sebaj, sebaj, éljen a munka, éljen a jog... S így tovább. Vonult az éneklő tömeg az utcára, s a film és a film utáni látvány hatása alatt csak álltam döbbenten. Ez konkrét vonulás volt, de a mi nemzedékünk költői vonulása is onnan indult – most már átvitt értelemben –, az egyetemi színpadi deszkákról. Egyáltalán nem volt baj, hogy a kultúrának is volt szentélye a Váci utcában, nemcsak a pénz kultúrájának.

S mikor Szentjóby Tamás heppeningje volt, akkor ott voltál-e? Sétált a színpadon, s hosszan sétáltatott egy ugrásra kész farkaskutyát, vállán pedig fehér galamb ült. Ahogy sétált a költő, a farkaskutya meg-megugrott, kitörni készült. Ahogy sétált, vállán pedig a hófehér galamb meg-megbillent, röpülni készült, de azután minden maradt a régiben. Ilyen kor volt a „hetvenes évek", ilyen kor volt a „nyolcvanas évek". Vicsorgó farkaskutya és békegalamb látszólag jól megfért egy színpadon.

Hát a Bibó István Szakkollégium? A mi időnkben még úgy hívták: B épület. Az Eötvös Kollégium B épülete. Mikor utóbb egy hosszú nap után, mondjuk, egy nehéz nap éjszakáján arra jártam, becsöngettem, hogy megnézzem, miként is élnek most. Tél volt, a vendégszobájuk pedig fűtetlen. Valami szörnyen nehéz villanykályhát cipeltünk vagy négyen a padlásszobába, nyögdécseltünk a súlya alatt, majd dideregtünk és beszélgettünk. Egyáltalán nem lenne baj, ha a kultúrának is lenne temploma a Gellért-hegyen és a szerelemnek is lenne temploma (mert ahol ott a fiatalság, ott van a szerelem is, úgy emlékezem), tehát egyáltalán nem lenne baj, ha a kultúrának is lenne temploma a Gellért-hegyen, nemcsak egy rendnek, vagy a lassan legfőbb vallási rendünknek, a pénz rendjének.

Akarod, hogy mondjak egy paradoxont? Na jó, többet nem mondok. Mondok mást.

Csiki Laci újságolta nemrég, épp itt a Szalonban (hiszen épp ez a dolog lényege, miközben az emberrel a dolog napközben megtörténik, már arra gondol: ha este én ezt

a társaságban elmesélem; és már kezdi formálni) – tehát ő újságolta nemrég, hogy dolgoznak, indul újra az írószövetségi folyóirat, a Magyar Napló. Újra is indult. Én meg azt hadd újságolom el, hogy irodalmi folyóiratunk, a Forrás mostani, júniusi száma szándékunk szerint különös ajándék az olvasóknak. Anekdoták, irodalmi legendák címmel tematikus számot szerkesztettünk. Indításul Vas István mond el egy anekdotát Déryről, és utána még száz oldalon keresztül: ki mindenki ki mindenkiről!

Debrecenben, egy irodalmi konferencián született meg bennem e szám ötlete. A határainkon túli magyar irodalom volt a tanácskozás tárgya. Egyik újságíró epésen azt írta róla, biztosan ötágú sípból ittuk a pálinkát. Na, ennél a dolog azért bonyolultabb. De írók, régi barátok találkozásán annyi kedves, anekdotikus történet elhangzott, a kulturális élet olyan „folklór kincse" éledt meg, elhatároztam, gyűjtéséhez azonnal hozzá kell kezdenünk.

Íme, egy történet. Irodalomtörténészünk rekkenő nyári hőségben fürdőzik a csillaghegyi strandon. Hétvége, tízezer ember. A hetvenes évek vége (ó, azok a... nem is mondom tovább), a nyolcvanas évek eleje? A strandfürdői hangosbemondó egyre szól: ki kit vár a bejáratnál, a fagylaltozónál, elveszett tárgyak keresik gazdáikat. Irodalomtörténészünk hirtelen ötlettel a hangosbemondóhoz megy, és rövid magyarázkodás után (hogy nem is tudják, hová ment el az öreg, de nekik már a gyerekkel indulni kell haza, tehát a hangosbemondón üzennek) afféle strandfürdői közleményt ad fel. S a hangosbemondó tízezer embernek harsogja perceken belül: „Határ Győzőt várják haza!" Önhatalmúlag másként is mondja, megismétli zengőn: „Határ Győző azonnal menjen haza!"

Ez akkor paradoxon volt, ugye? Hogy a csillaghegyi strandfürdő hangosbemondóján keresztül hívnak haza Londonból egy emigráns írót.

De évek múltán csak hazajött. Talán éppen ezért?

A tizedik pont

A tizenkét pont sokáig nem volt aktuális. Vagy talán túlontúl aktuális volt. Az első pontja, a tizedik pontja, s a többi.

A 12 pont végleges szövegét Jókai Mór és Bulyovszky Gyula alakították ki március 15-én reggel, Petőfi lakásán, a költő és még Vasvári Pál jelenlétében.

Utána évtizedeken keresztül csak a süket hivatal hozta koszorúit. 1985-ben egyik kiadónk tetszetős albumban jelentette meg 1848 dokumentumait, közöttük a hasonmás 12 pontot is. Emlékszem, a város főterén a könyvesbolt kirakatára ragasztották ki megjelenésekor a boltosok. Mintha ők írták volna. Mit kíván a magyar nemzet? Újraolvasom most, fejléce, már maga a kopf is milyen megható, megindító előbeszéd. Mit kíván... „Legyen béke, szabadság és egyetértés." Elöljáróban ezt kívánta. Emlékszem, bementem rögtön a könyvesboltba. És arra a kérdésre: mit kérek? mit keresek? – azt feleltem, semmit, csak jöttem megmondani, hogy milyen szép a kirakat.

Arról jut eszembe mindez, hogy kicsi elmozdulás van a 10. pont körül, ez a pont pedig a katonákról rendelkezik. Történelmünk (melyről egyik barátom azt írja versében, az maga a céda) sohasem engedte ezt a pontot sem beteljesedni. Céda, cédaság: hány szinonimáját soroltam egykor, hogy mutassam így is, otthonos vagyok anyanyelvemben. Úgy tudni, ez év, ez évünk június 30-án valóra válik a tizenkét pont 10. pontja, mely fölött Jókai és Petőfi, s Vasvári is őrködött.

Félfüllel ezen napról hallgatok egy műsort a rádióban. Egy javaslatot ismertet a riporter, nem is tudja, kiét, talán az Országgyűlésben is szóba kerül, mondja, hogy ezen a napon este 8 órakor egy órán keresztül mindenütt szóljanak majd a harangok. S itt indul a riport, veszi szépen sorra...

Veszi szépen sorra a tanácselnök elvtársakat, bocsánat, önkormányzati hivatali urakat. Megy az elsőhöz az első városban, és kérdezi: tudnak-e arról a tervről, hogy június 30-án egy teljes órán át zúgjanak a harangok. Jön az azonnali büszke válasz, s ezeréves ez a büszkeség: nem tudunk. Ha nem tudnak, hát mi a véleményük róla? Jön máris a büszke válasz: semmi, majd megtárgyaljuk, s úgy döntünk.

Megy tovább a riporter, egy következő településre, egy következő önkormányzati vezetőhöz. Igen, tudok róla, feleli ő, csak épp gond van (nem, nem az a gond, mint a mesében, hogy nincs harang, harang is van, hang is van, rang is van, van minden). A gond az, sorolja, hogy ezt a tervet most az önkormányzat tárgyalja, a harangok meg a templomokban vannak, az egyházaknál. S egyházi kérdésekben ők hogyan döntsenek?

Megy tovább a riporter, egy következő településre, egy következő vezetőhöz. Igen, tudok róla, feleli ő, csak épp gond van (nem, nem az a gond, hogy nincs harang, nem is az a gond, hogy van harang, csak épp ott van, ahol húzzák, nem ott, ahol a döntéseket hozzák, nem, nem ez a gond). A gond az, hogy harangjuk elektromos program alapján működik. A program szerint félóránként öt percet harangoz. És nem tudni, hogy addigra át tudják-e állítani ezt a programot.

Megy tovább a riporter, egy következő városkába, egy következő vezetőhöz. Épp csak félfüllel hallgatom a műsort, ezt hívják háttér-rádiózásnak. A sok kényszerűen félig élt, félig bevallott életet pedig háttér-életnek hívhatnánk, teszem hozzá. Megy tehát tovább a riporter, s a városi vezetőt kérdezi: hogy egy óra hosszat harangoznának, hallott-e róla? (Hallott-e róla harangozni? – mondhatnánk stílszerűen.) A sok hercehurca után meglepően tömör és gyors a válasz: igen, hallott róla. Na és? – kérdezi a riporter. Nincs na és. „Én magam fogok harangozni" – adja meg a váratlanul frappáns választ a kérdezett. S itt valahol a riport véget ér, a történetem is véget ér.

Csak kellene még valami tanulságféle. Persze, tanulság az is, hogy eltelik száz év, mire odaérünk harangjainkhoz. De nagyobb, frissebb tanulság az, hogy – íme a példa: hányfélék is a harangozók, tétovák és bátrak.

És tanulság az is, hogy hátha nem is céda – így még finoman szólva – a történelem. Hanem egy síró-nevető arcú isten. Eddig inkább síró arcát fordította felénk, de talán egyszer fordul, fordítja orcáját és megmutatja nevető arcafelét is.

Faterok s atyák

A szobám sarkában ülök, parányi íróasztal, tonettszék. Balról telefon, kéznközelben. Könyvek, folyóiratok: a kamera végigpásztáz rajtuk. A folyóiratpolc tetején virágváza, benne három szál barka, selymit már kitakarta.

Az íróasztalon két képeslap: St. Patrick College, Ireland és Café-Restaurant New York, Budapest. Mindkét képeslapot a napokban hozta a posta (születésnap, mondom halkan), az asztalon még kintfelejtődtek. S szintén születésnapi képeslap, de ez immár íróportréval: Vajda János, Th. Mayerhoffer litográfiája. A kamera mint kíváncsiskodó szem, ezekre is rápillant-ráközelít.

Végül megáll annál a személynél, aki az íróasztalnál dolgozik. Kezdhetünk egy kellemetlen kérdéssel? Kezdhetünk. Mondana az életéből olyan epizódot, amelyre évek

múltán is röstelkedve emlékezik? Lehet. Az iskolában történt, kisiskolában, ahol angolul is tanultunk, de mindennek még a legelején. Talán első év, talán az egyik első lecke. Tanárunk – tícsör – engem szólított, tessék fordítani. Geoffrey Chaucher was the father of English literature. A mondat – emlékszem – roppant gondot jelentett számomra, de lepleztem, s a szöveghez, a szavakhoz legszolgaibban hozzátapadva, fordítottam: Geoffrey Chaucher az angol irodalom apja. Vagy apja – volt. A voltot fordítottam-e? – már ki tudja. Nem apja, hanem atyja, mondta a tanár kicsit mosolyogva.

Évek múltán úgy gondolom, hogy a kamasz gyerek emiatt az árnyalat miatt kapta a mondatot, s a próbatételnek nem tudott megfelelni. Erre a fordítására azután évtizedek múltán is röstelkedve gondol.

Közbevetőleg: a politikusok, mondjuk a honatyák (véletlenül sem honapák, na lám, most már tudom), tehát ők tudnak-e pironkodva gondolni elhibázott mondataikra, elhibázott gondolataikra?

Itt van például Mikszáth, akiről el lehetne mondani akár angolul, akár magyarul, hogy ő a magyar közírás atyja, itt van például ő, aki tudvalevőleg nem nagyon kedvelte kortárs honatyáit.

Egy pillanatra elhallgatok. A rendező kérdőleg rámnéz: – Ennyi? Bólintok, ennyi.

A szobám sarkában ülök. Parányi íróasztal, balról telefon, kézközelben. Könyvek, folyóiratok: a kamera végigpásztáz rajtuk. A folyóiratpolc tetején virágváza, benne három szál barka, selymit már kitakarta. Ez utóbbi természetesen idézet. Nemcsak lakásban, hanem idézett verssorokban is élünk.

Egyik képviselő vallomására gondolok még, tudom, őszinte vallomására, épp a napokban olvastam a kis színes (lehet: fel-színes) riportot, hogy ő igen, ő mennyire szereti a családját. Persze, kell még majd beszélnie a nagyobb rész boldogságáról is.

Lenni nemcsak valaki apjának, hanem valami atyjának is, ez a bökkenő itt, jó Geoffrey Chaucher úr.

Ablak Európára

Gyerekkori találós kérdés. Mi az: kint is vagyok, bent is vagyok? Persze, az ablak. Vagy: kint is vagyok, bent is vagyok, mi az? Az ajtó.

Vagy például én, amikor állok a határon.

Legalább évtizeddel ezelőtt történt. Külföldre utaztomban korán keltem és rohantam a Keleti pályaudvarra, a vonathoz. A levélszekrényben azonban egy expressz levél várt. A Kortárs küldött különös című, s később jó visszhangot keltő versemről korrektúrát. Olvasatlanul gyűrtem zsebre a levelet, és siettem gondtalan hajnali részegségben a vonathoz.

A határvizsgálatnál eszméltem csak magamra, amikor fölszólítottak, hogy rakjak ki mindent a zsebeimből is. Ahogy kitettem, csak akkor jutott eszembe ismét a levél. Mi ez? Kézirat? – kérdezte az őr szigorúan. Nem kérem, nem kézirat, korrektúra. Vizsgálja, látja, hogy tényleg, nyomtatva vagyon. Mi ez? Valami nyomtatvány? – kérdezi ismét szigorúan. Nem, feleled, ez egy korrektúra, melyet a hajnali sietségben a zsebedben felejtettél. Itt azután fülöncsípnek: szóval ez mégis egy kézirat, melyet külföldre akartál csempészni! Nem kérem, ez egy korrektúra, ismétled, magyarázgatod is szakszerűen, és állsz, afféle gyanúsított, a határon. Szolidáris oldalpillantásokat vetnek rád az elsurranó apró kis zsebtolvajok, valutázók és üzérek.

S te ott állsz a határon, talán a senki földjén, ahol elmondhatod magadról, hogy kint is vagyok, bent is vagyok.

De egy másik történetet szeretnék elmondani, jelképes történet, szintén évtizeddel vagy évtizedekkel ezelőttről. Festő barátom történetét. Ez a barátom, országába hazatérvén, a határon rendkívüli állapotokra lett figyelmes. Na, épp nem volt rendkívüli állapot, de volt idegesség és fokozott ellenőrzés, nem tudhatni, miért.

Őt is fölszólították: autójából kiszállni, minden csomagtartót fölnyitni, minden csomagot kibontani. Hosszabb külföldi útról jött meg, különösebb csomagja nem volt, festőművészként és rajztanárként, ahogy illik, a múzeumokat látogatta sorra. Nem is találtak nála mást gyanúsat, csak gyanúsan teleírt cím- és telefonszámlistáját. Nézegették, lapozták végig a noteszt, és hozzáláttak a kérdezéshez, mindjárt az A betűnél. A, Aba István – ez kid neked? Nem tudni, az épp használt nyelv természetéből adódott-e, hogy letegezték? Úgy hiszem, abból is, de ezzel együtt ne legyenek illúzióink, az embert könnyen letegezik a határon. Nehéz azt megmagyarázni, hogy ez az Aba István „kid neked". De hozzálátott: apámnak van egy testvére, annak a keresztanyjának a rokona, aki Kaposváron él, és bár húsz éve nem láttad, de megvan a címe, mert egyszer hátha arra jársz.

Tovább a noteszben a B betűhöz! Bene Józsefné – ez kid neked? Mi ez a gyanúsan sok külföldi cím? Nehéz ezekről a dolgokról beszélni, de ő mégis lassan, módszeresen hozzálátott, hogy ő szintén rokon, Kanizsán él egy unokatestvére, annak a feleségének az ilyen és ilyen rokona, és szintén évek óta nem látta, lehet, hogy már nem is él.

Lassú lapozás a noteszben tovább, s akkor egy váratlan kérdés: És Giotto? Kid neked?

Akkor jut eszébe, hogy tanítványai művészettörténet órán nem tudták, ki Giotto. A következő órára kötelező érvénnyel föladta nekik: utánanézni! S hogy erre ő maga is emlékezzen, notesze aljára kis betűkkel fölírta a nevek és címek alá ezt is: Giotto. Ezt a következő órán majd ismét kérdezni fogja.

Ezt magyarázza? Nem, ez oly hihetetlen, inkább hozzákezdett: Firenzében élő festő barátom ő, együtt voltunk tavaly egy művésztelepen, érdekes stílusban festi képeit, a még nedves vakolatra fest faliképeket. Rendben is volt a válasz. De jött máris a következő kérdés: és Leonardo? Kid neked?

Lelki szemei előtt megjelent az a tanóra ismét: de hiszen tanítványai Leonardo da Vincit sem tudták! Ezért van a noteszében az apró betűs kis jegyzés. Hát ezt mondja? Inkább nekilátott. Itáliai festő barátom ő is, bár több annál, festő is, szobrász is, anatómiai tanulmányokat is folytatott. Milánóban él, nem látta évek óta, csak egy-egy kiállítása alkalmából küld neki táviratot.

A történet ennyi. Itt állunk a határon és magyarázzuk, hogy „kid neked Giotto", „kid neked Leonardo". Ott állunk, mint egy ajtó vagy egy ablak, hogy kint is vagyunk, bent is vagyunk.

Mint egy ajtó. Például ajtó Európára. Mint egy ablak. Ablak Európára.

Zöld békabőr

A nyár: kis európai kör, Szigliget, Csongrád. Augusztus a csongrádi Tisza-parton, szüleim városában.

Alföldi kisváros, ott nevelkedtem, épp csak nem ott születtem, ezért nem tudom szülővárosomnak nevezni, ezért lett számomra a hangzásában oly közeli „szüleim városa". Anyám a szegedi klinikára került a terhesség utolsó szakaszában, ki tudja már,

miféle ok miatt. Ott is születtem, onnan vittek haza. A rokonok, jó ismerősök – mesélik – frissen sütött cipót hoztak köszöntésemre. Én nem tudom, milyen szokásból. Biztosan kenyérrel, vagyis élettel kívánták köszönteni az életet.

Röpke látogatás a rokonoknál. Párpercnyi összetalálkozás az utcán egykori tanáraimmal, egykori osztálytársakkal. Szaporodó sírok a temetőben: ott is rokonok, tanárok, diáktársak. Futás a Tisza-gátra, nagyvárosokban meghurcolt idegzetemnek e táj olyan csendes, mintha Juhász Gyula éppen most vallatná csöndjéről, alkonyatáról, melyet nagy barna pókok szőnek. Talán együtt is figyelhetnénk, hogy kikötött csónakok, hajók oldalához miként csapódik csobbanón a víz.

Gyors futás a tiszai strandra, szemle a Tisza és Körös torkolatánál, ahol puha és forró homokszőnyeget terítenek alánk a folyók. S ahonnan, be az ártéri erdőkbe, indulnak a vadszeder útjai. Gyerekkorunkban indiánok voltunk, a szeder vérpiros festékével festettük meg arcunkat játék közben. S futás a Holt-Tiszához, a Tisza holtágaihoz, ahol felnőttünk. Szemle az egykori tanya udvarán, ahol a nyári kemence nyomát benőtte már a fű.

E néhány rövid út elég ahhoz, hogy a veszély, a környezeti romlás számtalan jelére is ráleljek. Most üres a gólyafészek a város határában. Hová tűnhetett lakója? Zsibvásár, ricsaj a Tisza-parton, mintha örökös piac lenne: mocsok a homok aranysárga szőnyegén. Baráti figyelmeztetések: ne fürödj a Tisza vizében, ne úszs önfeledten, allergiát, bőrgyulladást okoz. A holtág pedig kiszáradva: szinte utolsó cseppjéig kiszivattyúzták a vizet valakik, persze gazdasági érdekből, öntözésre. Épp csak meghalt, most már talán végleg, az eddig csak nevében holtág. Kiszáradt fák a partján, halak és kagylók átható szaga, teteme.

Olvasok egy könyvet Sánta Őzről, a sziú indiánról. Így beszél: „A sziúk szava arra, hogy fehér ember – wásicsu, zsírszedő. Jó név, ti fehérek valóban kiszedtétek ennek a földnek a zsírját. De mintha nem vált volna a javatokra. Mostanában nem látszotok valami egészségesnek – kövérek vagytok, az igaz, de nem egészségesek." Így folytatja: az embert „úgy tenyésztik, mint a tömni való libát, nem embernek, hanem fogyasztónak. Attól a perctől kezdve, hogy nem fogyaszt, nem vásárol, a világnak semmi haszna belőle." S hozzáteszi még Sánta Őz a vallomásához, mindezt egy írónak azért mondja el, mert „a művészek maguk is a fehérek világának indiánjai".

Ülünk este otthon, hallgatunk. Már a tévé, a rádió sem mondja álhíreit. Egy-egy késői járókelő megy el az utcán, cipője kopog. A kutyák megugatják. Különben teljes a csönd. Hallgatjuk a csendet.

Anyám egyszercsak azt mondja: nem hangversenyeznek már a békák! Fülelek, és tényleg a közeli Tisza felől most nem hallatszik a múlt években megszokott hangos békaszó. Azt mondja anyám, beteg a folyó vize. Talán először elpusztultak az apró rovarok, férgek, melyeken a békák éltek, majd elpusztultak a békák. Most hiányukkal perlekednek, figyelmeztetnek.

Valami időzített biológiai bomba lehet a tájban elrejtve, halkan csak az ketyeg. Magam is művész, magam is művészféle, tehát a fehérek világának indiánja, fülemet a földhöz tapasztom, s úgy hallgatózom most: miféle hangok, zajok és zörejek ezek?

Karácsonyi poszt

1973 karácsony táján történt, amit elmesélek. Húsz éve immár. Pesti egyetemi éveim idején. Két vizsga között, éjszakában, szakadó hóesésben ballagtam haza

a csongrádi vasútállomásról a szülői házba. Dehogy ballagtam, húsz év távolából nehéz már erre emlékezni, de bizonyára siettem. Vagy karácsony este volt, vagy a karácsony előtti este.

Nagy parkon keresztül vezetett az utam. Gyerekkoromból ennek a parknak minden fáját és minden padját ismerem. Különös szépségű „kiserdő" a város közepén. Első világháborús emlékművéről gyerekkoromban silabizálgattam a megkopott aranybetűket. Mindig azon tűnődtem, ugyan rokonom van-e az aranybetűs nevek közt? Azóta áll már egy új is, második világháborús emlékmű a másik közelében. Sokszor annyi névvel, és nem megkopott, hanem csillogó aranybetűkkel. A neveket mégse olvasgatom már, elköltöztem egykori városomból.

E nagy parkon keresztül vezetett az utam, József Attila-i téli éjszakában. Nem féltem. Mert fiatal voltam, bátor. S nem féltem, mert nem is volt mitől félnem. Húsz évvel ezelőtt még át lehetett lábolni az éjszakai parkon. Hirtelen mégis nagyon megijedtem. Sötét alak ugrott ki a bokrok közül, a fenyőfák árnyából, kezében, mint valami haramiának, hatalmas bot volt. Fenyegetően – úgy véltem első látásra –, fenyegetően suhogtatta a botját felém. Állj meg! – kiáltotta utánam. S hogy félelmem elmúljon, hangot váltott: Állj meg, Lajos, hát nem ismersz meg?

Kétszer is végigmértem a hatalmas, botos, árnyékból szőtt alakot, meg is ismertem, nem is. Hisz felnőtt férfi lett egykori általános iskolás pajtásomból. J. I. vagyok, mondta. Hát nem ismersz meg? Osztálytársak voltunk!

Persze, hogy megismerlek. Csak hát hol van már az egykori gyerek, kész felnőtt lettél. Úgy igaz, vágott közbe, már meg is nősültem, már gyerek is van, már el is váltam, hadarta egyhuzamban. S verte közben magáról a havat.

Túl voltunk a legfontosabb mondandónkon, családról, mindennapokról, mikorra a kérdéssel előmerészkedtem: J. I., te meg mit lapulsz itt a téli éjszakában, a fenyőfák tövében, ezzel a hatalmas bottal a kezedben? Mit keresel itt?

Karácsonyfa-csősz vagyok! – mondta büszkén. Micsoda? Néztem rá elképedten. Micsoda? Karácsonyfa-csősz – ismételte meg. Alkalmi munkákból élek, s ilyenkor karácsony táján mindig a város alkalmaz – tette hozzá magyarázólag. Alkonyatkor meghúzódom a parkban a fák alatt, s itt virrasztok reggelig, őrzöm a fákat. Ha tolvaj jönne, előbújok és megriasztom. Milyen foglalkozásod van, néztem rá hitetlenkedve. És csodálkozón és büszkén: hogy az én osztálytársam karácsonyfa-csősz! Ami, abban a pillanatban úgy éreztem, nem kevésbé magasztos foglalkozás, mit foglalkozás, hivatás, mintha valaki legalábbis tárcaíró vagy alanyi költő lenne.

S vannak tolvajok? – kérdeztem. Rábólintott, vannak. Ezen úgyszintén elcsodálkoztam. Lépten-nyomon fillérekért árulták akkor a fát, karácsony délutánján pedig a nyakukon maradt árut a piacosok már ingyen is osztogatták. Ez a park, ez a város központjában álló „kiserdő" pedig különben is mindenki büszkesége volt. Nem gondoltam, hogy lenne, aki kezet emel fáira.

Kellemes ünnepeket, J. I., öleltem meg, és köszöntem el tőle. Lássalak minél előbb újra – mondtam –, de akkor ne ijessz meg ennyire. Beszélgetésünk végén vallottam be neki, hogy igencsak megijesztett. Azt hiszem, büszke volt magára. Menj vissza az asszonyhoz! – mondtam még neki. Nem megyek – válaszolta nagyon határozottan, marokra fogta kezében a botot, s valami olyat mondott, amit most nem írok ide. Nem tűr nyomdafestéket.

J. I.-ről számtalan történetet tudok még. Majd egyszer elmesélem. Nyolc évig osztálytársak voltunk, nagy termetű, erős fiú volt, erős is, túlkoros is, s így közöttünk

idősebb, még erősebb. Veszekedni is szeretett, csak épp nem tudott. A legkisebb is tudta, a leggyengébb is tudta, hogy mindjárt a veszekedés elején elég csak leütni az orráról erős szemüvegét, s máris vége a harcnak, szeméhez kapkod csak azután.

Húsz éve nem találkoztunk. Nem tudom, merre jár. Nem tudom, karácsony táján őrzi-e még a fenyőfákat. Nem tudom, hogy valaki őrzi-e még karácsony táján a fákat?

Kitört, kivagdosott, kifűrészelt parki fák, most karácsony után, bármerre járok. Szerte a világban. Hallok vélekedést, hogy az is lopja már, aki őrzi.

1991–1994.

KALMÁR MÁRTON

TANDORI DEZSŐ

Ittenes versek

PINTÉR LAJOS: LÉPCSŐK AZ ISTENHEGYEN

Ha valaha még használatos ige volt az „istenülni" – ó, Ady *tartalmai*, persze, egyáltalán nincsenek távol tőlünk! –, ennek (külön korszak líránkban!) a Karinthy Frigyes-féle változata „itten ülni" lehetett volna, és a posztmodernt épp kicsit meghaladóban, nem tréfásan, az „ittenülni" változat is feltalálható. Olyan ember, aki ittenivé válik, ittenkedik, valaminek afféle helytartója, hogy mást ne mondjak, mondjuk a költészeti királyságé, és történetesen lépcsőkön csücsül, lépcsőkön mászkál ráadásul. Vagy ha Isten felől nézzük a dolgot, épp nemrég, pár nappal Pintér Lajos verskötetének kézhez kapása után gondoltam ilyet: isten = is te^{n}, vagyis hogy isten is te vagy, csak az „n"-edik hatványon. Meg hát visszagondolok az Istenhegyre, miféle nevei voltak már, vagy hogy is van ez, és 1944 háborús nyarán, őszén innét láttam a malmok égését, a pesti Duna-partokét, oda vágódott be egy repülőgép, Sztálin-gyertyák hulltak, apám úttalan utakon, lépcsőkön bujdokolt haza hivatalból, nem tudtunk a Balatonra nyaralni menni, hát a Sváb-hegy, Istenhegy lett pár hónapra a rezidenciánk, még él nagyanyám, csak következő februárban „fúlt" bele az ostromlott ház víz-elárasztotta pincéjébe, vagy tüdőgyulladásába. Magunk temettük el, szintén hegyoldalban, a Várében. Lépcsők, hegyek, emlékeim. Vagy az Istenhegy, másképp. Ún. kamaszkoromban, mikor már réges-rég templom mellé jártam, nem szerettem felöltözni szépen, kár lett volna a kidobott időért, Istennel a képzelt betegségem, csontrákom hiedelme okán másfél évig társalogtam a legriasztóbb titokban, halálfélelmekben, tehát Kafkát se olvasmányokból ismertem meg először, hanem ilyesképp; mondom, ún. kamaszkoromban mindenféle vasárnapi szórakozások, találkozgatások helyett jártam az Istenhegy lépcsőire, csak ültem a forróságban, még nehezebb lehetett a közlekedés, nem voltam a 182 centimhez 57 kiló, kínlódtam, mint Szép Ernőnél mindenki „körülötte". Ma is kínlódás járja megint, ma is küszködés: nagyon kirepültem mindenektől a magam semmijébe, Camus Meurseult-ját úgy olvasom csak, öt percig, mielőtt lecsapnám, hogy leányszobai lektűrt Tutsek Anna korából, mennyivel messzebb vagyok én énnel-mással ennél, kimásztam egy félreütésből itt, nem is szívesen kerülök társalgásközelbe olyanokkal, akiktől, gondolom, mégse vagyok olyan messzire kiröppenve, már nem is mondom, „űrbe", lejárt szó, emberekre nézek, mint Szép Ernő, ki úgy érezte, a testszín fáj szemének, én se szeretem, ha nem elég néptelen az utca, magam elé engedek mindenkit, én lássam inkább a hátuk közepét, és Ottlik Lukács-uszodás bámuldozását is így változtattam át, főleg egy Maury nevű alakzatommal, hogy bánom is én, ki milyen, az övé, amilyen, ő kezd vele, amit akar, nekem semmi, semmi, semmi közöm hozzá, és ennek megfelelően nem is sok mindent csinálok, „gyártok" mostanság, nem iszom egy hajnali csésze feketénél többet, semmi szeszt, alig eszem, újságot a Sporting Life-on kívül nem olvasok, a filmeket öt perc múlva lezárom, ismerem a teljes eléhezettség szédelgését Dublinban, Bécsben, aztán a hirtelen önéletmentést, ó, lépcsőkön, például a szépséges Strudlhofon, Dodererén, de gyötrelem menni akkor, mégis valami hiteles, istentelenül istenes, ittenes, evidens. Legalább érdemes.

Festők – De Stael, Wols, Dubuffet, Michaux – szövegeit azért szívesen olvasom, Wittgensteint meg verseket. Witti azt írja az evidenciáról – v. azzal kapcsolatban –: „Az elégséges evidencia határ nélkül megy át az elégtelenbe." Lásd erről Witti határfelfogását. Szubjektumunk nem létezik – pszichológiai entitásként –, mert mindig a „már túlnaninak" határa. Erre mondom én: rendben, de a Túlnan, mint nedvesség a trikónkat, a köd stb., átitat minket, akkor ez a trikóanyag, határunk, *sem* létezik önállóan, határunk mindig kicsit előretolódik abba az Ismeretlenbe, melyről nem lehet beszélni. Hm. A költészet, ha evidencia-történés, ezt a határt haladja meg folyton, a legminimálisabb mértékben. Micsoda tudománytalan állítás a részemről. Mik azok „a legminimálisabb mértékek"? Akkor már a magam evidenciatörténet-fogalmát könnyebb meghatározni: evidenciatörténet akkor van, ha a valóság úgy történik, hogy rögtön – mintegy poénesen – írható is, több se kell hozzá. Persze, Wittgenstein, tudományosabban, hozzáteszi a maga evidenciadolgához itt, a pszichológia filozófiájáról szóló matériájában: „Ennek a fogalomképzésnek természetes alapja az emberi esetek bonyolult mivolta és sokszerűsége." Tehát – lépcsők.

Ide akkor megérkeztünk volna. Háború, gyerekkor, magány, elfogyás, ennek határai, visszakapaszkodás. A versekkel mindig okvetlenül visszakapaszkodom. Derekas alkalom is, hogy ebben a sűrű nyári hőben, idézem mesteremet, Nemes Nagy Ágnest, véletlenül se „zsibbadjak tovább", hanem tevékenykedjem. Mondandómat jól előkészítettem a kötet olvasgatásával, és örülök, hogy két egyenes kimetsz egy pontot: másodszor van módom költőnkről írni. Elsőül az *Istenhegyi dúdoló* c. verset jegyeztem ki magamnak.

Pintér Lajos saját vershagyományát, a korábban vállalt nagyobb, általánosabb vershagyományt folytatja, tehát olvasója számára azonnal otthonos. Ezért jó ütközés az ily fogalmi aztán – l. Wittgenstein: „Sétálok az Isten-hegyen, ma otthontalan." Megfigyelek valamit. A címbeli „Istenhegy" elképzelhető, általánosabb sugalmú; aminek én nagyon örülnék is. Ez a budai domb meg... Bár ki tudja. Párizs mellett Saint Cloud csak a turfújság versenynapjelöléseként íródik kötőjellel, Saint-Cloud, miért vajon?

Persze, a vers azonnal rájátszik a lehetőségre, az „otthontalan" után ez következik: „ma istentelen". Szép a „ma" pontossága. Igen, verset én így elemeznék, földhözragadt reál-royalista: mit is mond a királyság éppen? Minimális eszközökkel azt, hogy egy sugallatos nevű helyen valaki csak úgy részben tevőlegesen mozog, nem mindig így, mert hát „ma", meglehetősen kizökkent a térből, honosságból, de talán van ellenjáték is, újabb összefüggésrendszerbe hálózódik: a fosztóképzők is rendszert adnak ám! Otthontalan, istentelen. Ez már nem űr! Itt már két valami metszi egymást, két sík, vagy mi, és lehet hol lenni. Vagy: nagyon is „van valahol" költőnk, s ezt ötletesen fejezi ki. De nem játékosan. Azaz, épp vissza is vonja az eszköz túlságát. Nos, kedves Watson, mondanám, mint mikor a famulus St. Cloudból hazafelé megörült, hogy egyvégtén nem menetelünk akkorákat, s hogy én a bokrok közé valamiért bevonultam, örömmel mondta az út elviselhetőbb egységeire: „Emberi darabok...", s akkor felé fordultam, és... Igen: „Watson, honnan tudta?" Mert egy kéz állt ki az avarból, amott egy lábfej. Emberi darabok, igen, s így! Sosem tudjuk, egy-egy megjegyzésünk miféle határon megy át, l.: Witti. S mit kezd jelenteni onnét. Az „istentelen" szónak van egy „nagyon, fene-ette" stb. jelentése, „ugyancsak" ez. És Pintér Lajos így *is* érti: „Hiszen eltűnök, már azt hiszem, / csak szó leszek, szótári szó". Kijegyeztem még ezt a szakaszt: „Ahogy az istenhegyi lépcsőn lépdelek, / lassan dúdolni kezdem magamban: /

nem látni a sok fától az erdőt, / nem látni a sok verstől a költőt, / nem látni a hírektől életed." Na, most. Babits hegyi hírmondója! Babits és a füvek, az *Esti kérdés*, ugye. Van líránknak ilyen tája, József Attilával aztán még kiegészítve alapvetően, s nagyok jól megférnek nálunk, már, s Bécsben ez jutott eszembe, a hóban eltűnő-félben, áttűnően szédelegve, csoszorászva, egy „Krauter", kb. *Füvek* cégért látva: „Babits német összkiadás: A KRAUTER hírügynökség jelenti..." Ezt versnek gondolom. Igen tágas a versfelfogásom. Gondolom, így lehetek a költészeti királyság valami szerény *ittenezője*, ez kb. szellemi főfoglalkozásom.

Hála az istenhegyi lépcsőknek, Pintér Lajosnak általuk, hogy kiragadtattam nyári negativitásomból. Már szaporábban szemlézem a könyvet. Pár villanás kevés még, hogy olyat állíthassak: szép minimalizmussal, nem „külön" szűkre fogottan, de mértéktartóan összeválasztott anyaggal, igen erősen egyenletes, végig hű önmagához. Még az itt elemzett vers végét hadd lássuk; megvan tehát az összefüggés, amit gyanítottunk, szó sincs teljes kisodródásról: „Valami vers-töredékre leltem, / ahogy léptem és lefelé figyeltem." S kész a költemény. Nagyon gazdaságos. Elemei mind „valamiért" vannak. Elvezetnek kicsit erre, amarra, s valami lényegesebbhez csavarintanak vissza, menetükkel. Lefelé bár e csavarmenet, megemelő. Tetszik, hogy közös sugalom: semmi. Nem kacsint közmegegyezésre, sem aktualizálással, sem cizellálással a költő.

(Még Nemes Nagy Ágnesnél, Mészöly Miklóséknál inaskodva, harmincöt éve így mondtuk: „motosz"... Motoszom ez: a mai magyar líra aktualizál és cizellál, szerencsétlen esetekben egyszerre teszi a kettőt, s jókora túlértékelhetések adódnak, persze, az egyenletesség jegyében.)

Világos, Pintér Lajos költészete a szó jó értelmében egyenletes, de inkább elbeszélő, s nem húsvétszigetien „ottlévő" kőtömbök együttese. Rendben van, a parlamentről szólva például aktualizál, egy neki megfelelő költészetmodell jegyében cizellál is valamelyest – de melyőnk nem! Magam sem vagyok boldog, s főleg prózában, ha az aktuális vonz. Abbahagyni! Ahogy a „lefogyni" jelszava jött. Fenét jelszó. Ahogy a kávévedelés is abbamaradt. Ahogy a cigaretta „kezelhető". Pintér költészete a szónak ilyen értelmében *játszódik* az én mindennapjaimban, nem mondom már az utált többest, köznapi asszociációkat eredményez. Mármint nekem.

Persze, a „ma otthontalan, ma istentelen" – cikluscím is. Ezt akkor jól kiszúrtam. Valahogy ilyesmi, kicsiben, a versolvasás evidenciatörténete. Elment keresni egy. Talált egy. (E két mondat tőlem, magamra, a királyságra. Ilyen egyszerű.)

Olvasgatom a kötetet. *Görög strófák* itt egy vers címe. Ezúttal a fogalmazás érzékletessége tűnik fel: „Salétromból a cégér. Fogas étterem / fönn a hegyen. / Előtte hegyben áll a dinnye". Pillanat-rebbenésű tréfák sora következik tovább. Pintér élvezettel merül el ebben a posztimpresszionizmusban, mondjuk, Vlaminck színeivel. A görögdinnyék végül *átdübörögnek* versén. Persze, *őszidő* felé. A melankólia is színezője a küzdő alkatú, de rezignációt is ismerő Pintérnek. Érdekes, itt is istenhegyi a cím. Persze, nemhiába az a kötet cégére, ami. Mégis. Vannak ezek a motoszok. Nem „mániák", hagyjuk az ebingerlő mániát, származékostul. Van, például nekem, a *Rudolfstadt*. Rajzaimhoz. Egy képzeletbeli, hegyi város. Mert a Rudi nevű verebem van, és Leopold Bloomnak 1 évet élt a Rudy nevű fiacskája, s olvasom Dublinban, beszerzett szakirodalmamban, „Virag"-ék családfáját. Épp 100 éve halt meg a Rudy. Lett nekem a Rudolfstadt. Pintér Lajosnak, az odaköltözés révén, ha jól értem, az Istenhegy. Nagyapámék laktak ott. Az első háború után, az Óra úton, ha jól mondom. Semmit se tudok

egészen bizonyosan. Versekben keresem a szilárdabbat. A versek ott szervezik magukat az orrom előtt. Pintér versei ezt kollokviálisan teszik. Elbeszélgetnek velem olyképp, hogy a költő is mintha magával beszélgetne el. Ne szégyelljük a szót: ez nagyon emberszabású. Talán rajtam is ilyesmi dolgok segíthetnek majd, legalább a magam emberszabásúbb tényked ése, mondjuk, Dublinban. A „tény" szó is ott van. Pintér Lajos is megannyiszor tényközlő. Engem ez megnyugtat, érdeklődésemet is fölkelti. A dolog rendesre összejön. Továbbra is jó költészetté. Ahogy az előző kötet nyomán mondhattam. Változtak az idők, ez az ittenesség jól maradt meg bennük.

Közelről örvendeztet meg, mit tagadjam, meg is indít kicsit a *Szépen élni* című vers. Mottóját idézem csak: „Életünkről: cselekvésünk, / létezésünk műalkotásáról szólni." Ez szépen van mondva. És kell. Nagyon kijátszódnak a negativitások. Nem szabad rendszerünkben megmaradni. Ha nekem valaki ilyet így mond, méregbe jövök csöndesen. De a líra nem „így" mond semmit. Nem nekünk esve. Föl kell fedeznünk, szép módszerrel, a versolvasásával, hol mi is van elrejtve. Nem lajstromozom fel e kötet értékes tartalmait. Nagyon jól használhatóak. Nekem, mind a bevezetőkben elmondottakhoz s azokhoz képest *is*, jót tettek. A közvetlen hatást nem lehet várni. Mindez bennünk összeszervül, csúnya szóval, „lelkedzve bedarálódik". Ittenessé lesz bennünk. De mintha egy kérdéssel több, ez kellett volna épp, egy rákérdezési móddal több, hogy egyáltalán érvényes kérdés legyen: „Mi ez itten?" És a következő élet-elem egy következő kötet lesz, megint más valakitől. Ahogy előző is volt. Hohó, mégse jutottam „valahova"? Ez nem megy olyan gyorsan. Otthonosan, istenesen járkálhatnék a magam lépcsőin, s ezzel együtt mégis olyan istentelenül... hogy is vagyok, mi is van velem? Bizony, csak addig van ez, amíg „szépen vagyunk"; hogy ezt a metszett kifejezésértelmet válasszam; s addig meg kell becsülni magunkat. Pintér Lajos kötete ezt is mondja; hogyan becsüljük meg magunkat. A keveset. Amink van, amik lehetünk. Ittenezve. A megbeszélt, a megbeszélhető harmóniát üdvözlöm örömmel a szépen-tovább lépkedő, újabb lépésekre készítő kötet olvastán. *(Orpheusz Könyvek, 1994.)*

„Egy-egy szót magam is kifaragtam"

BESZÉLGETÉS PAPP TIBORRAL

– Párizsból nézve merrefelé tart a mai magyar irodalmi élet?

– Az az érzésem, hogy a rendszerváltás az irodalomban nem zajlott le, ennek következtében az irodalom élete elposványosult. Annak végtelenül örülök, hogy sok kis kiadó született, ezek nagy része irodalmilag elkötelezett, és nem azért dolgoznak, mert meg akarnak gazdagodni, hanem azért, mert fontosnak tartják, hogy az irodalom életében új színek tűnjenek fel. De azt, hogy egy folyóirat úgy is létezhet, hogy nincs fizetett főszerkesztője, még nem nagyon tudják elképzelni, mert a régi rendszerben, amikor politika volt az irodalom, mindenkit megfizettek, aki a politikában részt vett. Ma ott tartunk, hogy miniszteriális és különböző alapítványi támogatásokon pénzeket osztogatnak – szinte csak azért –, hogy ez a rendszer fönnmaradjon. Holott az kellene legyen a cél, hogy a könyv eljusson az olvasóhoz. Ez természetesen kihat az irodalom életére. A magyar írókat még a tehetetlenség függvényeként létrejött sebesség viszi, még a legnagyobbakat is.

– Köztudomású, hogy Papp Tibor az avantgárdot nem irányzatnak, hanem magatartásformának tartja.

– Valóban annak, amely mindig olyan problémákat feszeget, amelyek megcsontosodtak. Kassákék így honosították meg például a szabadverset. De említhetném Weöres Sándort is, aki zeneileg közelítette meg a nyelvet, például a Bóbita-versekben. Az ötvenes években mindig a mondanivalót kellett hangsúlyozni. De annak, hogy „Bóbita, Bóbita táncol / körben az angyalok ülnek" nincs semmi mondanivalója, illetve az a mondanivalója, hogy nagyon szép, nagyon vers, és a vers önmagában is mondanivaló.

– Kikkel folytatható a Kassákkal, Weöressel elkezdett sor?

– Szerintem Szentkuthyval, Erdély Miklóssal.

– Papp Tibor mostanában hogyan „feszegeti a megcsontosodott formákat"?

– Most éppen a számítógéppel, a papírra fektetett kultúrát próbálom megmozgatni. Az elmúlt évtizedekben az elektronika mint újfajta *hordozó*, betört az életünkbe. Az első pillanatban minden új média kezelőjének be kell bizonyítania, hogy az új van olyan jó, mint a régi volt. A számítógéppel először azt igyekeztek megvalósítani, hogy a képernyőn olyan legyen az írás, mint a papíron. Persze, nem ment ez olyan egyszerűen, kitartó munkával tökéletesíteni kellett a betűtípusokat. Végül az 50-es évek végétől kezdve az irodalmárok alkotó módon is alkalmazták a számítógépet. Az első mű negyven szó kombinációjából jött létre. A 60-as évek elején egy Baudot nevű kanadai mérnök-író a szó szoros értelmében verseket generált, és ki is adta. Nagy előrelépés volt. Könyvének az volt a címe, hogy „Machine à écrire", vagyis *Író gép*. Nem sokkal utána elkészült Montrealban az első számítógépen generált színdarab is, amelyet a rendőrség a hatodik előadás után betiltott. Érdekes kezdeményezés volt az is, amikor megpróbálták mechanikusan kifejezni a versformákat. Mallarmé és Rimbaud verseiből szavakat szedtek össze, és a gép tökéletes alexandrinusokat kezdett el gyártani nyakra-főre. Ám ezek csak sorok, és nem versek voltak. Mégis óriási eredmény volt, rengeteget lehetett belőle tanulni.

– *A Papp Tibor által használt szeriális technika is összefügg a számítógéppel?*

– A 80-as évek közepén léptem be a játékba az első ún. dinamikus képverseimmel. Ez azért izgalmas, mert az elszigetelt helyzetben levő szavak olvasata analitikusabb, mint a logikus folyamatban, a szövegben levőké. Az elszigeteltséget tovább fokozhatjuk mozgással, például egy szót összegyűrünk a képernyőn, mintha papír lenne, s ahogyan kezd visszasimulni, néhány betű kicserélése folytán egy másik szó jelenik meg helyette.

– *Ez az analitikus olvasás érdekes probléma. Bizonyítható is?*

– A 60-as, 70-es években két amerikai és egy francia tudós foglalkozott ezzel a dologgal. Bebizonyították, hogy elszigetelt helyzetben lévő szavak vagy összefüggő két-három szavas egységek első felét a második félénél annyival több ideig olvassuk, ahány értelme lehet ennek a szónak. Az irodalomban ide vezethető vissza a verssor, sőt a művek egyre rövidülő címe is.

– *A Papp Tibor által számítógépen generált disztichonoknak már címük sincs, csupán számuk. Miért éppen ezt a klasszikus versformát választotta?*

– 85 óta kreálok számítógépen dinamikus képverseket. Egyszer véletlenül egy hexameter kifutott belőlem, de úgy, hogy két vagy három szó egy helyre szeretett volna kerülni, és nem tudtam választani közülük. Ekkor ugrott be az ötlet, hogy alapjában véve a versgenerálásnak ez a lényege. Hát generáljunk – gondoltam – valami klasszikusat! Jelenleg körülbelül 2500 szó segítségével 16 billió disztichont tudok előállítani. Van 24 üres disztichon-szerkezetem, ezekből a számítógép kiválaszt egyet, s az első sorát kitölti az abba pászoló szavakkal, aztán kitölti a második sorát is, kiírja képernyőre, és kész. Otthagyja egy ideig, utána újra indul a folyamat. Most már az ellenőrzésre is van módszerem.

– *Szélesebb olvasótábornál is lehet a számítógépet alkalmazni?*

– 89-ben francia barátaimmal alapítottunk egy számítógépes folyóiratot, az *alire*-t, a világ első irodalmi folyóiratát számítógépen. Ez azt jelenti, hogy egy dobozban számítógépes lemezeket küldünk az előfizetőnek, és a lemezeken számítógépen kreált irodalmi művek vannak.

– *Hol találunk még olyan területeket, amelyeken tovább lehet kísérletezni?*

– A verset eddig olvastuk vagy hallgattuk. Miért ne lehetne tapogatni is? Ez nem azonos a vakok olvasásával. Elképzeltem, hogy különös élmény lehet egy fekete anyaggal befedett dobozban muffszerű csövön keresztül kézzel háromdimenziós betűkből álló verssorokat letapogatni. A letapogatott verssort az ember az agyában átfordítja érzékletes képpé. Minden ilyen átfordítás fékezés, amely azt hozza magával, hogy sokkal jobban elemzi az ember a szavakat, mint egyébként. Ha még azt is meg tudom oldani, hogy a tapogatott felület és a vers témája között valamilyen kapcsolat legyen, akkor még valamit hozzá lehet adni az élményhez. Nem biztos, hogy ez lesz a jövő versbefogadási formája, de valami új lehetőség, ami felé el lehet indulni. És miért ne?

– *Kell valamilyen különleges képesség ehhez a „versolvasáshoz"?*

– Nem, bár a francia vizuális költők körében többször rendeztünk olyan próbát, hogy 10–15 ember végigolvasta a verset, persze tapogatva, és az érdekesség az volt, hogy a hölgyek sokkal gyorsabban elolvasták, mint a férfiak. Az abszolút győztes rögtön hangosan mondta, amit olvasott, és ugyanolyan gyorsasággal, mintha papíron látná. Az abszolút vesztes pedig az egyik legjobb francia költő, aki két betűt sem tudott összerakni.

– *Lehet ebben gyakorlatra szert tenni?*

– Igen, az első szó mindig nehezen megy, de aztán egyre könnyebb. Az az érzékenység, ami az emberben a világ tárgyait átminősíti, a világ tárgyaiból bensőségesebb valamit hoz létre, nos, ez az érzékenység teszi a dolgokat művészivé.

– *És mi a betűk anyaga?*

– Sokféle betűt használtam. Előregyártottakat, ezek háromdimenziós, nagyméretű parafabetűk. Plasztikból is lehet kapni ilyeneket. De találtam egy olyan gyerekjátékot, amely betűket önt nem agyagból, hanem valami masszából. Egy-egy szót magam is kifaragtam.

– *Ezek tehát kísérletek?*

– Én a kísérlet szót nem szeretem, mert vannak művek és vannak rossz művek. Amit kísérletnek nevezhetnénk, az rossz mű. Vagy mű vagy nem mű; ami mű, az nem kísérlet. A kísérlet szót konzervatív kitalációnak tartom az eltaszítás érdekében. A kísérlet a műhöz vezető út.

– *Ezek az új technikák, módszerek, műformák nem szorítják ki a hagyományos módon felfogható irodalmat?*

– Mindezek egymás mellett is élhetnek, futhatnak. Az idő azt tartja meg, ami az irodalom fővonulatába esik. Én azt feszegetem, hogy mire képes a magyar nyelv.

– *A francia iskolákban mennyire váltak otthonosakká ezek a modern törekvések?*

– Sajnos, a francia oktatás a kultúra „negyedik" világához tartozik. A francia irodalomtanárok, ha számítógépről van szó, akkor nyüzsögnek, mint a bogarak, de a „kreatív" irodalom megdöbbenti őket. Apollinaire hazájában a képvers sem természetes. Érdekes, hogy a gazdasági szituáció nem mindig függ össze a kultúra elmaradottságával vagy konzervativizmusával. Például Brazíliában a televízió fő műsoridőben képverseket közvetít, tehát ott a konkrét költészet sokkal inkább jelen van, mint Franciaországban.

– *Ezek a törekvések kreatívabbá teszik a befogadót is?*

– Nekem az a véleményem, hogy minden kornak más és más az érzékenysége. Az irodalom, a művészet minden korban válaszol mindazokra a behatásokra, amelyek az elmúlt 20–30 évben érték azt az embercsoportot, amelyből kinőttek. A dadaizmus az első világháborúban és a végén, s a töredezettség a második világháború után valahogy természetesen jött – a háborúk mindent értelmetlenné tettek, összeromboltak. Azután a romokból kezdődik az építkezés. Alapjában véve a konkrét vers is a kornak egy szublimált formája. A formák együtt születnek a korral, a kor érzékenységével – kivéve azt, amikor a diktatúrák ezt megakadályozzák.

– *Magyarországra is érvényes ez a megállapítás?*

– Itt 1947–48 után ráült az ideológia az irodalomra, s így megszűnt az irodalom természetes mozgása. A konzervativizmus rögtön erőre kapott, mert a megtartás szándéka erősödött fel. Ezért nagyon nehéz volt a magyar irodalomba valamilyen új irányzatot behozni, egészen a 70-es évek végéig. Miután a kapuk kinyíltak, már írnak ugyan képverseket, de nem tudják a szabályait, mert nem ismerik az előzményeket.

– *Ezek a konvención túllépő módszerek fokozzák az irodalmi érzékenységet?*

– Én ezt a problémát azzal a heideggeri gondolattal közelíteném meg, amely szerint minden új költői szó kitágítja a látómezőt. Minden új forma, amivel szembesülünk – természetesen nem az, ami kötelező –, valamilyen módon mélyíti, kitágítja érzékenységünket. Ha nem érzem kötelezőnek, hogy nézni kell egy számítógépen generált verset, hanem ellenérzés nélkül leülök elé, akkor olyan dolgok fordulnak meg a fejemben,

amik soha nem jutottak volna eszembe, például a magyar nyelv óriási kombinációs lehetőségei. Vagy hogy a nyelv gazdagsága hogyan szorítható gépi segítséggel disztichonok gyártására, és ezáltal a nyelv nem szegényedik egy jottányit sem. Ezek a mélyen érző embert gazdagítják azzal, hogy kénytelen eltöprengeni saját nyelvéről, saját viszonyáról a vershez, a saját érzékenységéről. Ezek olyan kérdések, amelyekkel vagy szembenéz, vagy sem. Semmi sem kötelező.

Budapest, 1994. április 14.

Erdélyi Erzsébet–Nóbel Iván

PAPP TIBOR

GYŰRŰK / 3

TOROK CSABA

Planctus

GOUACHE-MINIATÚRA

álmod oldja végtelen
zárka réme értelem
kosárnak galambja
fészked ríja szárnyadat
véred várja pirkadat
börtönöd omlasztja

gyáva félti röptödet
tépi tollad ünneped
balgatag intelem
búgjon szomjad partokon
hallhatatlan szónokom
kés heve szüntelen

hamvas élted él viszi
éhes égnek áldozat
földnek éber férgei
félik tűzhalálodat

dőlt nyarunknak ágain
lángok állnak éj-lesen
csillag hörgi látnokin
kő a fűnek élelem

száll a szikra nesztelen
csontod osztja mérlegem
lész-e úr a szertelen
szárnyaszegte fészkeken:

egy emberként öljétek

Palics–Újvidék, Oroszlán hava

Pontos idő (1.)

Váltott lóerőkkel északnak
a nyári időszámítás utolsó napján
idényzáróként megmártózni a Ludasi-tóban
(ahonnan – még gyerekként –
neolit kőbaltát juttattam fővárosi múzeumba),
hogy Rakéta típusú vízhatlan karórámat
öltözéskor a csónakból belepottyantsam a tóba.

Váltott lóerőkkel délnek
a nyári időszámítás legelső napján
idénynyitóként megmártózni az Ohridi-tóban
(ahol – már felnőttként –
egyetlen éjszakán mindkettőnk nótáját eldanoltuk),
hogy le sem vetkőzve még
fülem ráhajthassam a halkan ketyegő tóra.

Ludas–Ohrid, 83. 9. 24.–84. 3. 25.

Pontos idő (2.)

Igazítsuk újra
egymáshoz
téliből nyáriba
(ne legyen galiba!)
– mármint időszámításba –
épp hogy átlépett
óraműveinket,
egyetlen másodpercre
se feledve, persze,
hogy a világ
legpontosabb
automata
folyamata-
ként működtetett
kronométerek
mégiscsak
mi vagyunk:
mi, magunk.

Újvidéken, 93. 4. 26-án

Az ing

Valamelyik nap mosógépbe gyűrt
ingem zsebében felejtettem
személyazonossági igazolványomat.
Mire eszembe jutott,
már nem sok maradt belőle,
de bíbor színe örökre megjelölte
fehérneműm bal szárnyát.
A szétzúzott minikönyvet óvatosan
kiteregettem és megszárítottam.
– Nehogy eldobd – szólt rám a festő,
akinek megmutattam, mielőtt a rendőrségre
siettem volna újat kérni helyette.
– Nagyon érdekes színaláfutásokat mutat
a maradvány.
– Dehogy dobom – nyugtattam meg a barátom.
– Hisz nem is szabad talán.
Hanem az inget most be kell festenem egészen
ugyanazzal a színnel.
Ha még viselni akarom.

Újvidéken, decemberben

Engagement volontaire

RÉSZLET MUNKANAPLÓMBÓL

A nyár elején már
egészen jól haladtam
Süket Albérleti Duma
fedőnevű sorozatom
legújabb darabjának megépítésével,
de a töltet
túldúsítás következtében
már a kísérleti telepen
fölrobbant.
Három hét múlva
sugárvédő öltözékben,

Geiger–Müller számlálócsővel
fölszerelten
ismét kiutaztam a telepre.
Dekontaminálás közben minden
négyzetméternyi területet alaposan
megvizsgáltam,
versemből azonban
(az epicentrumtól kivételes távolságban)
csupán a 4. számú lábjegyzetet
találtam meg
a következő szöveggel:
„[4] Lásd anyagmegmaradási törvény:
Torok Csaba nem semmisül meg,
sőt talán át sem alakul".

E szövegcsonk alapján
hozzáfogtam a kísérlet
rekonstruálásához.

LÁZÁR PÁL

VARGA IMRE

Kisvilág

az U mélyén vörös agyag
tücskök zsongó bogarak
a múlt e réteg alatt a-
honnan a csíra fölfakad
víz folydogál már csobog
nádiposzáta csirreg sármány
a sás megvágta húsodat
belülről s véresen vicsorog
víziveréb hívja párját
átlüktet csontomig átjár
már alig viselem a melled
keményen feszít odabentről
ég a kunyhó az O-ból tűz
kicsap ropog sárga zsarátnok
az indulat egy-egy ágat
lécdarabot rávet hasábot
rárak és türkiz A a szegy-
csont mögött a szél zölden
dobog és széthordja hangját
színét a gallyak között a
pusztaságban pörög és dajkál
mindennek értelme az öröm
amit sodor amit mozgása terem
ki tudja honnan kibontja-e
vagy felruházza és zeng az
É a doromb kékje búg bele
lüktet vele a gége boldog
tér beszéde szövete aláhajlik
az idő s dobokkal fölzajdul titka
oda a másikba dobbansz és vissza
az I lilán meg narancssárgán
visít az anyag fölött csattog
az üvegek síkja előtt a szavak
mélyén láthatatlan két szem között
két ablakszárny között fölszáll
velük a ház lobog majd a képek
két oldala szembe kattan s akaratod
már ebből kiárad te termed a napod
az éjszakákat és nincs kit megszólítanál
mert a szó is lángolsz kiáradsz

1993. december 10.

az átkerült

Türk Péternek

megadom talpamat a papírnak
és megadom tenyerem
fehérjébe vermelem az alkart
sing- és orsócsontomat
vállövem lapockám is belé-
merül mészrétege alatt
kövületként rejtezem
rojtosan darabokban
körvonalaim jelentenek
elmondják határaimat
az elmerült szigetről
kesze-kuszán ahogy az időre
ráheveredtem és belésuvadtam
ahogy átkerült lehető
újra névtelen de hívható
kiegészül itt maradt
terébe vissza-növekszik
lehetőségként az elhagyott
kereszt nélküli föltámadott

1993. december 10.

Fekete Vince

Stanzák

prológus

huszonhat én és G. tizennyolc még
alig múlt kedd borús nap az eső hullt
vidéki város óránkon fél négy
apánk borultan a sínekre hajolt
nyirkos vaspárna lett a menedék
hajszolt agyának „táskájában ott volt
a vodka" – suttogták – s amíg hörgött
távolról csattogott és dörögött

animus és...

csikorgó homokon magányos bátor
jövök eléd lelkem nyúzott ruha
féltérdem a szövetből nézd kilángol
szorult torkomon nem könnyít ima
mohón kortyolnék a fény italából
testem december fogja satuba
szabadíts a halál bősz démonától
ne kísérts távozz tőlem ANIMA

7. bugyor

eső mit vérrel elkever (a pokol
hetedik szintjén rejtezel) borosta
arcod s csupa könny Riadtan kapkodol
s fakulsz már Gyorsan a mélybe lemosta
a víz tekinteted Ráng és fintorul
szád görcsbe száll kalap szakad a táska
mentség-e az hogy csak benned hittem
s el nem érhetlek már homok-Isten?

szikék ezüstje

néhány mozdulat s a szem ami még
itt megmaradt Válladról könnyedén
alácsorgó ruhádat tépi szét
a huzat s nincs gép nincs arra edény
mi felfogná egybe a kőkemény
földön széttörött csontokat Szikék
sejtelmes kékje villog s szénrudak
kormozzák óriás-bús arcodat

k.-vers

sínek magánya talpfák émelygő
szaga csak az lehet csak az marad:
lehetetlen alakod Tévelygő
kamikaze cél nélkül úgy haladsz
lebegve a víz színén míg eljő
érted zakatolván fehér dagadt
vitorláival a halál maga
mit számít akkor kinek volt igaza

érted tamtamok

szelek fehér lepedői szaggatják
arcunk s némán féljük a bősz Urat
ősz vad gyertyái csillagok lobogják
körül szánandó testünk s nincs szavad?
teérted döngnek tamtamok hol vagy hát?
mi ez a hallgatás? egy hangot adj!
csak tudnók (sebeink ha már kitakartuk)
az életünkkel Istenek mit akartok?

FRIED ISTVÁN–KELEMEN ZOLTÁN

Tisza

Ilia Mihálynak

Nyári napnak alkonyulatánál
néztem, hogy úszik el a dinnyehéj

A víz. A Kezdet. Az Eredet. Mindennek kezdete, mindennek eredete. Épít és pusztít. Formál és rombol. Magával sodor hordalékot, szemetet, szerelmet, hogy szigetet építsen. Szívós munkával vájja a követ, a sziklát, a partot, hogy építésre késztesse az embert. Az ember otthon érzi magát a vízben, mert a kezdetre emlékezteti. Létének, fogantatásának kezdetére, védettségére. Ősi kortársaink, az antikok tudták: a hazatérés út a vízen lefelé. Lét és Halál. Halálhoz-lét. És a Létnek értelmet adó Halál. A víz adja. Mint költők látomása. Mint léttapasztalat.

Adja az élet folyamatát, folyamát.

A víz. Találkozásunk azzal a négy elemmel, mely(ek)ből a régiek a mindenséget származtatták, alapvetően kettős. Misztikus–metafizikai, de szakrális és profánul hétköznapi. Mindennapjaink apró, észrevétlen részesei ők, de bármelyik pillanatban lenyűgöző, fenséges, ősi erővé válhatnak, azzá a szakrális objektummá, melyet tisztelet, szeretet és félelem övezett évezredekig.

*

Az „elem", melyet Hérakleitosz elsőként tételezett, vérünket újítja, táplálja, frissíti, testünkben árasztva szét önmagát, az életet.

Az élet folyamatát, folyamát. Mert az élet folyik. A vér folyik. Az ember fogantatása pillanatában folyékony, utána még hónapokig folyadékban él, és később is folyadékok alkotják, élik és éltetik mindazt, ami élő, és mindazt, ami spirituális, szellemi és lelki.

A folyóparton ül az emberben folyó élet. Míg nézi a határtalan vizet, issza távoli hegyek borát, összekötve magában és magával teret és időt, régmúltat és a folyóvíz hátán eljövőt. Egységet alkot azzal a folyamattal, amely benne és előtte és körülötte folyik és kering, a nedvességgel, a vízzel, a folyóval.

*

Hasonló a hasonlónak örül. A folyót fölszenteli a bor és a bárka. Az élő élet vére és az emberi hatalom. A bor szellemében az égi rend kering, a bárka szerkezetét az elme rendszere feszíti.

A rossz borból készült könnyű pezsgőt persze hozzácsapják a hajó oldalához, ha az először hasítja az örökké szűzi vizeket. Koccanása valcerütem. Nem egyezik a szeretkezés lassú ringásával, ahogy a folyó nyaldossa-csókolja medrét-partját. Régi korok régi hajói szelték ebben az ütemben a vizet.

*

A nagy víz. Mondják: tenger, az óceán. Földrészeket szétválasztó. Atlantiszt örökre magába fogadó, hogy ne legyen soha többé boldogok szigete. Eszményi állam. Csak nem létező hely. Utópia.

Szeged táján egyszer volt nagy, világraszóló, világok részvétét ébresztő víz. Mikor a folyó kéjesen, csúfondárosan harsogott:

Délibábos
Dicső várost
Karjaimba temettem,

hogy aztán harag-csillapultán, megfáradtan, beletörődve a szerencsekerék forgandóságába, jóval halkabban, szinte bocsánatkérően folytatódjék az ének:

Hogy ragyogva
Fénix módra
Még dicsőbben szeressem.

Így került Szeged a világ fővárosai újságjainak címoldalára, ezért fogott össze megannyi, egymást féltékenykedve figyelő metropolis. Nevük ekképpen került Szeged körútjainak tábláira. A körutakéra, amelyek egyetlen ívet írnak le, ahol a kezdet a vég, s a vég a kezdet, körívet formáz szaporán és nagylelkűen. A körút címadói a nagy vízre emlékeznek és emlékeztetnek: az összefogásra, az együttérzésre, a fájdalomra, a romokra és a messze tűnt régiségre, a talmi újra és a jóakaratra. Körút: Ring, Budapest, Bécs, a Monarchia, ha szerényebb kivitelben is.

A történet nem ért véget. A történet nem szokott véget érni. Mert történik, és nem egyszerűen megtörténik. A folyó magába öleli a Várost, a világ segít a Városnak visszahódítani örökét. S ez örök, eldönthetetlen vitában a természet igazságot tesz. A part és a folyó minden talpalatnyi helyért megküzd egymással. Egymástól ragadnak el egy göröngyöt, letépnek, visszaperelnek, lepusztítanak és újrateremtenek. A történet körívet ír le, a történet (is) kör-út.

Ami még nem úszott le előttünk a folyón, az a jövő. Ami már elhaladt: a múlt. Az idő valójában csak addig létezik, ameddig a folyók folynak. Ameddig a vér folyik. A folyadék. A parton megszűnik az idő. Bokáig süppedsz az iszapba, és bámulod a part menti fákat. Ha elfordulsz a folyótól, kikerülsz szemlélésének nyugalmából, és egy másik, parttalan nyugalomba kerülsz a parton. Kívül az időn nem az asszonyöl ringatóboldog monotóniája nyugtat, hanem a nemtelen örök pillanat. Állnak a fák a parton ugyanúgy, mint akkor álltak, amikor a boszorkányok szigetén fellobogtak a máglyák, amikor a víz elöntötte a Várost, amikor a híd a folyóba zuhant, és a levegőbe repült, és amikor családok, szerelmesek vagy barátok ülnek a parton; beszélgetnek, sütkéreznek, sütnek-főznek.

Persze a folyó is tudja, hogy nincs Idő. Én gyújtottam meg a máglyát a szigeten, és én úsztam vízi hullaként a szennyes árral, mikor a folyó bőgve törte át a gátat. Jövő, jelen, múlt kavarog a folyóban.

*

Miniszterelnököknek, kormánybiztosnak, Arany János költőlelkű tanítványának adta nevét. Egykor a legmagyarabb folyónak nevezték, hiszen sosem hagyta el Magyarország területét. Nem úgy, mint a Duna, amely a távolban eredt; s jóllehet, életútjának Magyarország volt (s talán ma is) legemlékezetesebb, politizálóan költői, Ady Endrétől, József Attilától a poézis örökébe emelt epizódja, sietve haladt célja, a tenger felé, amely a messziségben várva várta. A Tisza hajdan itt született, itt egyesült a Dunával, magyar tájak és emberek, dalok és növények üzenetének tolmácsolását bízva a Dunára, hogy a roppant tengerbe is belesusogjon a magyar szó, a gondolat, az érzelem,

az ének. S hogy a Történelem önkénye új határokat szabott ki, a Tisza színmagyar beszédébe más nyelvek vegyültek, mégis magyar maradt, magyar volta nem (bármily lényeges) epizód, nem mellékesemény, peremmotívum, hanem jellegadó, meghatározó. Hídjait nem a nagyváros számkivetettjei avatták fel, nemzetközi folyóiratnak sem engedte át nevét, pusztán egy sok vihart látott, szüntelen megújulásra képes irodalmi folyóirat hirdeti büszkén: a Tisza tájáé, a *Tiszatáj* szűkebb pátriája. Nem kölcsönzi nevét irodalmakat-kultúrákat átfogó régiónak. Sosem mondták róla, hogy bölcs, zavaros és nagy. Titkait szemérmesebben őrizte-őrzi. Ravaszkodni sem szokott, aligha állítható róla, hogy folyam-róka lenne, hogy csak úgy fecsegne. Partján nem épültek metropolisok, várak vagy országházak. Annál több emberi léptékű város. Nem tart számot nagyhangú ismertségre, bizalommal fogadja a hozzátérőket. Banknak vagy kincstárjegynek sem védjegye, legfeljebb cipőé, amelyben meg lehet járni az életutat, a leginkább gyalog. A Dunának szerény kistestvére; a Dunántúl: Pannónia, a valaha volt Imperium Romanum kies tartománya, délen a mediterrán vidékhez való hasonlósággal, szelídgesztenye-fákkal. S amit közrefog a nagytestvérrel, annak megnevezésében is csak a második hely az övé, Duna–Tisza köze. A Tiszántúl a szegényebb táj, a küszködő embereké, a nehézkesebben formálódó szóé, a keserű tapasztalatokkal rendelkezőké. Az éghajlat is kevésbé kedvező, gyakoribb az aszály, fáradságosabb errefelé a munka, elfojtottabb az öröm, a napmelegtől gyakran ég a kopár szik sarja.

A ladik, amelyről csimpolyaszó hallatszik, a Dunán úszik. A tiszai ladikon törődött halászok hallgatják halkan a harmonikát; a hideg szél a Dunáról fúj, a tiszai hajós a halpaprikáshoz fogja a halat, hogy nagy kondérokban főzze mindenki örömére, boldog emlékezetre, italos kedvű szomszédok vidítására. Mert nemcsak az ember boldog a vízben, ha szeli a habokat; a hal is úszni akar. A tiszai hal a leginkább. Alkonyi tüzek gyúltak, lobogott a rőzseláng mellettünk, s a gondos halászat termése fő az üstben, színt vált, színesedik, miként a Tisza partján piroslik az este.

Halászlé áll az étlapon, hal és lé, víz, persze, de a Tisza halaitól megnemesedve, megzamatosodva, tartalmasan és erő(telje)sen, torokköszörülőn és paprikásan, koldusszegényen, királyi gazdagon.

A Tiszába egy legényt öltek, hatvan forintjáért. A Tisza nem vette be a legény testét, kivetette magából, hiszen csak akkor temető, ha kivirágzik. Nem hozza oly távoli föld, népek üzenetét, mint a Duna. Nem jár túl az Óperencián. Nem neveztek el róla államszövetséget, „konföderációt". Magyarországon méltóságteljesen hömpölyög tova, igazi alföldi folyóként, nevével számosaknak, a közösségnek, nem külön-külön nekem, Neked, neki üzen, Ti, többes szám második személyű névmást tartalmaz nevének első szótaga; pusztán a rövidség kedvéért tegező alakút, talán kissé sértődött formájút; nem amolyan mulatós-pezsgős kedvűt, inkább óvó-figyelmeztetőt. Hiszen ő a föld legjámborabb folyója. Csak kivételes pillanatokban lázad, töri át zúzva a gátat, világot elnyelni készülő haraggal csapva rá a készületlenre. Mégis, inkább kanyargós utat jár be, immár szigorúan szabályozott medrekbe szorítottan, a nép dalaitól kísérve, kelletlenül tűrve az emberi beavatkozást.

És mégis így szól a nóta: Holdas éj a Dunán, meg egy jó cigány... Csakhogy ezt énekelhetnék rajnai mellett Regensburgban, ruszli mellett Bécsben, slivovica mellett Pozsonyban. De pusztamérgesi mellett Szegeden, két-három liter után, már ez a dal járja: Szeged híres város, Tápéval határos, ott lakik a babám, kivel leszek páros. Könnyű dal, bölcs dal, magába néző dal: tiszai dal. Budapesten, Baján, Nándorfehérvárt nem járja. Szegeden járja. Az ünnepi játékok alkalmából. Meg a halászlé ünnepi alkal-

mából. Szeged híres város, ám csak attól híres, hogy Tápéval határos. Mert már Villon mester tudta, Párizst is Pontoïse tette nevezetessé. Nem kabaréhumor ez. Mélyebbről fakad, amiképpen a tiszai ember érzései is mélyebbről jönnek. Nem szóvicc, nem szótekerés, nem kispolgári élc. Csak kisemberi. Aki tudja, hogy a kicsi lehet nagy, s a nagy(obb) olykor igen-igen kicsi.

Nem operettdallam, nem magyarítás. Népdal? Műdal? Népies dal – amiként egy tudós kutató besorolta. Túlélt divatot, népszínművek kimúlását, ízlésfordulatokat. Otthonra talált az ezüsttükrös kávéházakban meg a fonókban, hosszú téli estéken.

*

Tisza vize folydogál magában,
Tiszavirág kedve pillangója

Juhász Gyula

Kevés folyóval tart fenn az ember bensőséges, derűs kapcsolatot. Olyat, ami több is, kevesebb is, mint egy barátság. Ahogy az atomjaink, sejtjeink cserélődnek óráról órára, és mi mit sem sejtünk, ugyanúgy az önmagát örökké és folyton szülő és építő, pusztító és romboló folyóba sem nézhetünk kétszer. Mert az egész van ott, és tudjuk, hogy nékünk mit jelent e táj, amely állandóan változik.

Nyúlik-húzódik, gyorsul, lassul. Nem nézhetünk kétszer ugyanabba a folyóba.

A folyó – ha már a barátod – bemutatja azokat a barátait, akiket nem ismersz, de ő nagyon szeret. Mivel mindkettőtöket nagyon szeret, így azt szeretné, ha egymást is szeretnétek, így hárman lennétek igazán *ti* és sokan, többen, ha sokasodni foszlotok majd életetek végén.

Nekem az Oltot a Tisza mutatta be.

A barátság közösség a közösségben; a *te* (Du) legfontosabb, legszebb része a *ti*nek. *Társ*(aság) a *társ*adalomban. Álom az államban.

*

Itt ülök, és hallgatom, ahogy a folyó lustán csapkodja a partot, mintha egy óriási ló csapkodná farkával a hátát, hessegetné a legyeket. Bizonyos, hogy a folyó nem választja el a partokat, hanem összeköti. Miként azok ölelik őt, úgy tartja össze őket. Egy ember áll az egyik parton, egy a másikon. A barátság a folyó, amely összeköti őket. Ő maga a kötés.

És ha esik az eső, és a lenti vizek újra összekeverednek a fenti vizekkel, és te lucskosan, átázott ingben ülsz a parton, egy lassan kiürülő palackot szorongatsz és nézed a forró esőt, amely már párállik a szemközti fák sűrűjében, és látod az örök kört, ahogy megtelő folyadékként vonul le a barátság medrében, akkor te vagy a folyó.

*

A Duna ihlette a keringők közül talán a legpoétikusabbat. A Keringőkirály jellegzetes „ráadás"-valcerét. Amely lassan-csöndesen indul, hogy hamarosan átcsapjon az érzelmes dallamba, majd sodró lendületével körtáncba kényszerítse a gondolatot, a táncra vágyást, a magasba szállás illúzióját. A Duna magyarul is őrzi eredetének németségét. Egyes szám második személyben szólít meg: DU; kedélyesen, gemütlich. Pertuban van a világgal, velem, Veled, bizalmasságot igényel, bizalmaskodik. Összesúg a világgal, velem, Veled. Mert úgy tesz, mintha mindenkit ismerne, mindenki keringő-

jének ritmusára lépne, mindenki léptét keringője kedves ritmusára irányítaná. Németül szól hozzánk, hozzám, Hozzád, bécsi németséggel, weanerisch, Monarchia-németséggel, meghitten és életvidáman, magabiztosan és derűsen. Mert mindenkit ismer.

Minden folyónak volt (van) istene, mártírja, védőszentje, hőse, szabályozója. Aki szépséget áldozott föl a Rendért, amelyből Rendszer lett. Növényi, állati életet emberi biztonságért, amelyből bizonytalanság lett, vadregényességet, romantikát polgári realizmusért. Csak a dalok őrzik meg a szokások: volt egyszer egy ember előtti béke, s lesz egy ember utáni csend.

*

Jólesik a hosszú utak kóborlásai után újra leereszkedni, leülni a folyó partján a Jászság–Kunság vidékén valahol, és figyelni ezt a hatalmas, ugyanakkor nyugodt és méltóságteljesen barátságos alföldi folyót, mely ilyenkor leginkább egy nagy juhászkutyára emlékeztet, aki lustán hever a szép nyári nap tűző melegében, és jóleső mozdulatlansággal tűri, ahogy gazdájának tekintete simogatja.

Gazda? Jóbarát? Semmi esetre sem tulajdonos.

A part itt nem olyan megszokott, mint Szegeden, nem is olyan jól kiépített és szép, mint Szolnokon, filmalkotás sem fogja megörökíteni – legalábbis azt hiszem –, mint a csongrádi partot. De szép. Legalább nekem szép. Emberi kéz nyomát alig viseli, bár a messziségből immár nem gémeskút integet, hanem a Kaiser sörgyár építményei nyújtózkodnak. Ez azonban most messze van, talán nem is igaz. Csak délibáb. A valóság a part, ahol ülünk. És a folyó.

Tiszavirág: palingenia longicauda néven mutatkozik be. Rokonai a kérészek családjában lelhetők. A vízben él többéves lárvaéletet. Autentikus léte ehhez képest: egy múló pillanat. Alig volt, nincs, a mulandók között talán a leginkább mulandó. Fellobban, elcsitul, lánggal ég, kialszik: gondolat, szépség, eszme, eszmény. Szalmaláng-lelkesedés. Tisza-virág. Volt, nincs. Csak emlékben. Ott örökre. Szólássá válva, magatartást jellemezve, magyari móddá minősítve. Gúny, megvetés, önbírálat. De – volt. Legalább egyszer. És csakis egyszer. Éppenhogy, alig, de le nem tagadhatóan. Gyászos napokra vigasztalón, élettáplálón. Hogy egyszer mégis volt. S talán lesz is, még lehet is. Tiszavirág, Tisza – virág. Neve folyóból és virágból összeszőve: futó pillanat, emlék, örökkévalóság. És csakis egyszer. Mint a Lét. A végre saját Lét. A létező ittléte a maga időiségében.

Tiszavirág-időiségében.

1994. június

MARSALL LÁSZLÓ

Tragoedia Poetae

Jól formált rímes vers fején
szűk strucctollas kalap,
mint cigány-átok ül,
néha reped-hasad
kívül és belül.
Poéta-nyakra csúszva
szorítván húzza-nyúzza
istentelenül.
Szár-koponyás a művész
s egy magánvaló fűrész
aláereszkedik,
s az angyal-járta bűvész
szétfűrészeltetik.
Ilyenformán félbe nyírva
két fél-költő a síkra
oldalvást ledől,
s az egyik égő páva,
a másik rottyos láva
– úgy körülbelül.
Lénye a fűrészlappal
csak kb. önmaga,
– a vers két félkalappal
illik az alaplapra.
Két test két félkalap
rímel és nem hasad,
egybeillik a két rész,
a költő, mármint fűrész
fölszáll, emelkedik,
s ha űr-plazma-szél fújja,
egy-azonos lesz újra
vasárnap–hétfő–keddig...

„Elég! Ne tovább! Eddig!
Hasad szét homlokom"
mondja a szalonnázó
vastagon borban ázó
szklerotikus rokon.

A szonett megfenyítése és annak feleselése

– *„Mondhatnám néked: magad útja járni*
leszel nőstény-maszk, csípőd ingva ring
filiszter-agyat csócsával kavarni
nem ügy mostanság, bárki rábólint."

– *„Ha bemondlak, hogy jobboldali párt vagy?*
Vagy bal-passzáton érkezik a szél?
A marginális űrbe visszaváglak,
léssz »beszélőben« kis száj, ha beszél."

– *„El nem térítesz, ezt a randa verset*
Én írom benned, s ha majd visszavágok,
gúnyolhatod a jöttöd-jötte percet."

– *„A tudattalanod? Nyekk! Pörce perceg!*
Hablatyos agyad rossz firma ha krákog!
Hogy mi?! *Kettesben leszünk jóbarátok?!"*

TANULMÁNY

Tradíció és megújulás

MARKÓ BÉLA

Hagyományőrzés és modernizációs törekvések Erdélyben

Erdélyről valószínűleg mindannyiunknak, akik itt vagyunk, nagyon éles, nagyon színpompás, de ugyanakkor nagyon hamis képünk van. Nem csupán azoknak, akik kívülről néznek minket, hanem nekünk magunknak is, akik ott élünk. Azért hamis a kép, mert kinek-kinek mást jelent Erdély: a hagyományok földje, az ősiségé, a balladáké, egykori konzervatív magyar nemesek és szabadságszerető székelyek, primitív román pásztorok és városépítő szászok országa. Ha nem vagyunk odavalósiak, és Erdélyre gondolunk, kielégíthetjük romantikaigényünket, és akaratlanul is azt sugalljuk az erdélyi embernek, hogy őrizze meg ezt a vadregényességet, vigyázzon rá, mint szeme fényére, legyen a mi élő múltunk. Ha meg erdélyiek vagyunk, akarva-akaratlanul vállaljuk ezt a szerepet, néha bosszankodva, néha félszegen, néha éppenséggel gőgösen, de végül is különösebb megrázkódtatás vagy kulturális tudathasadás nélkül. Látszólag.

Mert látszatról van szó. És ezekről a látszatokról szeretnék ma beszélni, illetve azokról az identitászavarokról, amelyeket ez az egyoldalú, tehát csonka – hogy ne mondjam még egyszer: hamis – kép okoz bennünk és körülöttünk. Aminek egyébként nemcsak kulturális, hanem politikai következményei is vannak, de én most megpróbálok a kultúra körén belül maradni, hiszen konklúzióim úgysem csak erre vonatkoznak majd, sokkal általánosabb érvényűnek tartom ezeket a következtetéseket, mint ahogy abba is sok minden belefér, amit mi egyszerűen kultúrának mondunk vagy gondolunk.

Igyekszem kerülni a bőbeszédűséget. Ugyanis Erdélytől megered a nyelvünk. Több nép otthona ez ma már, és több nyelv versenyez egymással, róla beszélvén, egymást túlkiabálni akarván, ezért Erdély semmiképpen sem a hallgatás földje. Inkább a szapora beszédé. Tamási Áron hallatlanul dallamos, fordulatos és csalafinta nyelvezetét ily módon történelmi szükségszerűségnek is nevezhetném. Ám éppen az a kérdésem, hogy mennyiben történelmi szükségszerűség, és mennyiben egy önmagát – tehát kényszerképzeteit is – újratermelő kultúra következménye mindez.

Ugyanis meg vagyok győződve arról, hogy a kultúrából – a műalkotásból – kiindulva nem feltétlenül fogunk helyesen visszakövetkeztetni az azt létrehozó emberre, valóságra, társadalomra, nevezzük, aminek akarjuk. Nincsen éppen olyan óriási különbség a múlt század Franciaországa és Angliája között, mint amilyen különbséget

Markó Béla, Pomogáts Béla és Mártonffy Marcell tanulmánya előadásként elhangzott az Értelmiség '94 Nyári Egyetem „Tradíció és megújulás" témakörben rendezett programjában. Markó Béláé július 25-én, Pomogáts Béláé és Mártonffy Marcellé július 26-án.

mutat a kor francia és angol regényirodalma. Nincsen éppen olyan óriási különbség a huszadik század cseh és magyar társadalma között, mint amilyen különbséget mutat a magyar és a cseh irodalom kedélyállapota.

A kultúra karikíroz és visszahat. Hamisít és valóságot alakít ugyanakkor. Aláhúz, felerősít, akadályoz és előrelendít. Felszabadít és ketrecbe zár. Nem egy-egy alkotóról van itt szó természetesen, hanem a különböző szellemi mozgások együtteséről, arról az erőtérről, amelyből tulajdonképpen nem szabadulhatnak sem azok, akik igenlik, sem azok, akik tagadják a tradíciót. Hiszen teljesen világos, hogy bizonyos értelemben más-más Erdélyről szólnak, más-más Erdélyt mutatnak Áprily Lajos vagy Dsida Jenő versei, Kós Károly, Tamási Áron vagy éppenséggel a kommunista Nagy István prózája. Hadd idézzem Áprily Lajos közismert, egyébként közepes művészi értékű, de mégis lényeges üzenetet megfogalmazó művét, a Kós Károlynak dedikált Tetőn című verset: „Ősz nem sodort még annyi árva lombot, / annyi riadt szót: »Minden összeomlott...« // Nappal kószáltam, éjjel nem pihentem, / vasárnap reggel a hegyekre mentem. // Ott lenn: sötét ködöt kavart a katlan. / Itt fenn: a vén hegy állott mozdulatlan. // Időkbe látó, meztelen tetőjén / tisztást vetett a bujdosó verőfény. // Ott lenn: zsibongott még a völgy a láztól. / Itt fenn: fehér sajttal kínált a pásztor. // És békességes szót ejtett a szája, / és békességgel várt az esztenája. // Távol, hol már a hó királya hódít, / az ég lengette örök lobogóit. // Tekintetem szárnyat repesve bontott, / átöleltem a hullámhorizontot // s tetőit, többet száznál és ezernél – / s titokzatos szót mondtam akkor: Erdély..." Áprily Lajos számára Erdély, és nem csupán ebben a versében, titokzatos ország, a borzongató idegenség terrénuma, de furcsa, végső soron otthonos idegenség ez. Diagnózisa pontos, hiszen az otthonnal elkevert idegenség, az idegenséggel elkevert otthon érzetét a történelem tényei támasztják alá. De ugyanúgy pontosnak mondhatnánk Kós Károly szikárabb, szürkébb és komorabb Erdélyét vagy Dsida Jenő polgári, mégis természetközeli világát, mert a minden esetben sajátos látásmódoknak van egy közös nevezőjük: a nosztalgia, egy elveszett vagy veszendőbe menő kor utáni sóvárgás, ami történelmileg szintén érthető, nem kell különösebben magyarázni. Az egyetlen kitörési kísérlet érdekes módon talán éppen a Tamási Ároné, aki a nyelv segítségével próbálja újrateremteni ezt az eltűnt gazdagságot, és próbál ellene szegülni a pusztulásnak.

Erdély tulajdonképpen egy mítosz. Mitikus régió mindegyik nép számára, amely ott élt vagy él, de ez a mítosz alapjában véve nem az együttélésről szól, hanem a birtoklásról, a különlétről, a küzdelemről, nem az elveszett, hanem az ellopott paradicsomról. És végső soron ez is az igazság. Bár a huszadik század erdélyi magyar kultúrája megkísérelt létrehozni egy másik mitológiát, a transzilván toleranciáét, a nemzeti jegyeket részben a régió-sajátosságokkal helyettesítve; ez viszont – jóllehet, szintén vannak történelmi előzményei – nem igazán sikerülhetett. Legalábbis mostanáig.

A tolerancia ugyanis nemcsak a szomszéd másságával szembeni toleranciát kell hogy jelentse – amire szerintem az erdélyi magyar szellemiség bőven adott mintát és példát –, hanem a jövő másságával szembeni toleranciát is. Ez a nehezebb. És itt jutottunk el tulajdonképpeni témánkhoz: ahhoz a kérdéshez, hogy kívánatos egyensúlyban van-e, lehet-e Erdélyben, illetve egy kisebbségi helyzetben levő közösség kultúrájában a hagyományőrzés és a modernizáció, az önazonosság féltése és a megújulás igénye.

Ha egy sok évszázados mérleget akarnék készíteni, feltétlenül igennel válaszolnék erre a kérdésre. A vallási türelem meghirdetése, a szász vagy a székely autonómia hosszú fennállása mind-mind ennek a bizonyítéka. Az egyensúlyvesztés újabb jelenség, bár lassan-lassan örökséggé duzzad-terebélyesedik ez is.

Hajlamosak vagyunk ugyanis azt képzelni, hogy amennyiben több kultúra él egymás mellett, sőt, nem is egymás mellett, hanem ugyanabban a térben, ugyanazokon a helyszíneken, akkor ez az állandó érintkezés hajlékonnyá, képlékennyé, változásra képessé, adakozóvá teszi az illető közösségek szellemét, mentalitását.

Így van-e? Talán így kellene lennie. Én magam mondtam az előbb, hogy a történelem inkább erre szolgáltat mintát. Csakhogy ehhez ismét meg kellene teremteni a kultúrák – vagyis az ezeket tápláló közösségek – szabad együtt- és különlétének feltételeit. Ami ebben a pillanatban nyilván hiányzik. Szabad együtt- és különlétről lenne szó, nem egy olyan egyenlőtlen küzdelemről, amelyben a többségi mentalitás maga alá akarja gyűrni a kisebbség szellemiségét. Tudniillik, ilyen körülmények között éppen az ellenkezője következik be annak, amit a külső szemlélő látni vél: nem természetes egymásra hatás, hanem védekező elzárkózás egymástól. Ami ebben az esetben szintén természetes, és nagyot tévednénk, ha kárhoztatnánk. Viszont fel kell ismernünk, hogy itt egy bűvös körről van szó, amiből ki kell törni. Persze, nem elsősorban a kultúra feladata ez, hanem a jogalkotásé is többek közt. Ám ehhez a kultúrának is végre kell hajtania a maga szemléletváltását.

Az egymástól védekező közösségek és az ezt a védekezést tudatosan vagy ösztönösen irányító értelmiségiek mindenképpen az önmegőrzés ideológiáját teszik magukévá, ebből pedig egyértelműen következik, hogy a szokásosnál sokkal jobban fognak támaszkodni a hagyományos értékekre, azokat emelik ki, azokat teszik szinte abszolút mércévé. A rendelkezésre álló saját történelemből és saját kultúrtörténetből, egy nagyon is széles és egészséges értékskálából egyoldalúan kénytelenek elsőbbséget adni bizonyos etikai és esztétikai kritériumoknak, amelyek persze egy más értékrendben is cáfolhatatlanul érvényesek: hűség, konokság, dac, kitartás, változni nem akarás, a kompromisszum elutasítása, természetszeretet, ősiség, eredetiség, folklorizmus. Egy ilyen értékrendben kétségtelenül kiemelkedő személyiség a semmiből más világot teremtő Bolyai János is, de valójában csak kivétel, vele szemben – bár a szembeállítás némiképp erőltetett – Mikes Kelemen, Kőrösi Csoma Sándor vagy Orbán Balázs romantikus alakja nyűgözi le a képzeletet. Illetve, Bolyai János élettörténetében is a romantikus elemek erősödnek fel, és ehhez az intellektuális kiválasztottság és eltökéltség csak valamiféle hitelesítő hátteret biztosít.

A megmaradás ideológiája, akárhogyan is boncolgatjuk, szinte feloldhatatlan ellentétben van a megújulás ideológiájával. Egyszerre konzerválni és változtatni lehetetlennek tűnik. És ha már a szavakkal játszunk, hadd engedjek meg magamnak egy metaforát: nagyon könnyű arra a konklúzióra jutni, hogy a konzerválás ellentettje nem a megújulás, hanem a romlás, megromlás, megrontás. Ezért kell ezeket a csapdákat az erdélyi értelmiségnek sürgősen felszámolnia, és egy másik, teljesebb ideológiával helyettesítenie. Ami egyébként nagyon nehéz, mert – még egyszer mondom – itt egy objektív helyzetről van szó. Egy védekezésre – tehát defenzív stratégiára – kényszerített közösséget kellene kulturálisan más közérzetre, más szemléletre felkészíteni, de úgy, hogy az esetleg másképpen gondolkodó elitnek az elkötelezettsége továbbra is közösségi maradjon, és hangja eljusson a közösséghez. Ebben a pillanatban nem a közösségi-nemzeti szemléletmódot kellene lebontani, hanem az egyik ilyen szemléletmódot a másikkal helyettesíteni. Megfigyelhető tudniillik, hogy amikor nemzeti értékeket és európai értékeket szembenállásként él meg egy adott értelmiségi csoport, akkor tulajdonképpen hamis premisszákból indul ki: csak bizonyos nemzeti értékekre és csak bizonyos európai értékekre helyezi önkéntelenül a hangsúlyt, és így újabb csapdákat állít

önmagának. Ugyanis a saját közösségén, annak kultúráján kívülre helyez olyan pozitív értékeket, amelyek bent is megvannak, de ideiglenesen árnyékba kerültek. Félreértés ne essék, nem a kultúrák autarkiája mellett akarok most érvelni, ebben én magam sem hiszek, hanem szeretnék egy árnyaltabb, tehát igazabb képet adni önmagunkról.

Mert milyen képet is nyújtanak rólunk mások, illetve milyen képet sugallunk mi magunk? Erdélyről szóló tudósítások kedvelt szimbólumrendszere nagyon egyszerű: székelyharisnyás, nagy bajuszú öregemberek, rokolyás öregasszonyok – saját nagyapáink és nagyanyáink –, hagyományos munkaeszközök, nyikorgó szekerek, borzas szénaboglyák, megroskadt házak, és fölöttük a kivédhetetlen elmúlás hangulata. Erős, szuggesztív üzenet ez: veszélyben vagyunk, fenyegetik értékeinket, meg kell védenünk őket. Ehhez társul egy másik képi réteg, jóval ritkábban, mint az előző: városok, műemlékek, templomok, szintén a veszélyben levő hagyomány szimbólumaként. Legutóbb talán a Mátyás szobor eltávolítására tett kísérletek, illetve az ezek elleni tiltakozás valamennyire fölerősítette ezt a hátteret. A lényeg az, hogy még a hagyomány fölmutatásáról, a kötelező hagyományőrzésről szólva sem beszélhetünk egy valós egyensúlyról vagy teljességről.

A hagyományok között ugyanis ott vannak a modernizációs törekvések, ott van a megújulás lehetősége, sőt, igénye is. A mai Erdély nem olyan, mint a tegnapi vagy az ezer esztendővel ezelőtti, ebből következik, hogy a holnapi sem lesz olyan, mint a mai. Kérdésünk az, hogy milyen lesz. Milyennek kell lennie? Mit teszünk és megteszünk-e mindent, hogy olyan legyen, amilyennek mi reméljük?

Erre a politikának is választ kell adnia, de a kultúrának is, a szellemi alkotásnak általában. Nem a hagyomány elutasításában látom ezt a lehetőséget, hanem a tradíciók egészséges elrendezésében. Ha a szellem, a művészet, az irodalom, a kultúra ma Erdélyben igazán hatni akar, egy ilyen egészséges hagyományra kell támaszkodnia, erről a szilárd kifutópályáról kell – hogy a modern terminológiát is behozzam ebbe a szövegbe – fölemelkednie. Önmagunk megőrzése még nem elegendő. Önmagunk elvesztése nem lehet cél. Marad a megújulás.

De miképpen kellene a hagyományhoz visszanyúlni? Hirtelenjében hadd idézzek egy közismert példát. Az 1848-as szabadságharc kiemelkedő háromszéki alakja Gábor Áron, legendás szavait, hogy „lesz ágyú", sokszor idézik. Mit mondhat nekünk ez a legenda? Elsősorban a hősiesség, a székely leleményesség, a kitartás szimbólumaként szoktuk emlegetni, és csak ehhez társítva jelenítjük meg azt, ami legalább ennyire fontos: az intellektuális bátorságot és szaktudást, a székely értelmiségiek és mesteremberek összefogását, ami akkor éppen fegyver- és hadianyaggyártásra tette alkalmassá azt a ma, százötven esztendő múltán is nyikorgó szekerekkel és rokkant csűrkapukkal ábrázolt régiót. Ezt a képet adjuk el és vesszük vissza, adjuk-vesszük, adjuk-kapjuk önmagunkról. Rusztikus, romantikus, folklorisztikus képet egy ennél jóval összetettebb világról.

Ahhoz, hogy valós modernizációs törekvésekről beszélhessünk egy egész kultúrában, vissza kell nyúlnunk ezeknek a törekvéseknek a hagyományához, föl kell erősítenünk ezt a hagyományt, hogy a változást ne önfeladásként vagy önelveszejtésként éljük meg.

Mert bár pillanatnyilag ez könnyen cáfolhatónak látszik, mégis meggyőződésem, hogy Erdélynek, az erdélyi magyarságnak egyetlen kiútja van: menekülés előre! Gazdaságban, politikában, kultúrában is. De ha ezt az erőltetett menetet csak egy értelmiségi elit vállalja, akkor mögüle valóban leszakad – nyikorgó szekereken – egy egész közösség.

Számomra a hagyományos Erdélynek szerves része az intellektuális kíváncsiság, az építeni tudás, az új iránti elkötelezettség, a tanulékonyság és találékonyság, a túlélésnek nem egy védekező, hanem egy jó értelemben vett agresszív stratégiája. Kultúrában: nemcsak az értékek visszavétele, hanem új értékek mohó bekebelezése és újabb értékek kitermelése is. Politikában: nemcsak az elvesztett jogok visszavétele, hanem új jogok megszerzése is.

Igaz, Erdélyhez hozzátartozik Apor Péter morfondírozása is a nem kívánt metamorfózisról. Van ilyen. Nekünk a kívánatos metamorfózisért kell lehetőleg mindent megtennünk.

Egy olyan erdélyi magyar identitást kell megkeresnünk, amelyben maguk a hagyományos értékek predesztinálnak egy közösséget a túlélésre, és nemcsak a túlélésre, hanem a kiteljesedésre is. Erdély ma a magyar nemzet keletje és a román nemzet nyugatja. Ez a két szemlélet olyan élesen ütközik egymással, hogy mindkét népben – persze más-más módon – identitászavart okoz. Ilyen értelemben mégis van egymásra hatás, de ez egyelőre inkább konfrontációt jelent. Ugyanaz a föld a magyarok számára a hagyományos otthon és az ősiség földje, a románok számára pedig végső soron az otthonteremtés és a változás régiója. Ugyanazok a tájak, ugyanazok a városok mást jelentenek nekik és nekünk. Ahhoz, hogy ne legyen egyenlőtlen ez az együttlét, valószínűleg nekünk is fokozatosan szemléletet kell váltanunk, otthonát védelmező közösségből otthonát újrateremtő közösséggé kell lennünk – ugyanott.

Pomogáts Béla

Politikai széttagoltság és kulturális közösség

AZ ANYAORSZÁGI ÉS A KISEBBSÉGI MAGYAR KULTÚRA

A magyar kultúra Trianon után

A magyar nemzeti kultúra, a magyar irodalmi élet, hasonlóan az ország politikai és gazdasági életéhez, erősen központosított módon fejlődött a kiegyezés után. A kulturális intézmények Budapesten összpontosultak, az írói, művészi és tudományos tehetségek igyekeztek ezeknek az intézményeknek a keretében elhelyezkedni. A modern magyar irodalom például általában vidéki származású írók műve volt: Ady az Érmellékről, Móricz Szatmárból, Krúdy a Nyírségből, Babits Tolnából, Kosztolányi a Bácskából érkezett, de valamennyien a rohamosan polgárosodó Budapesten találtak szellemi otthonra és váltak íróvá. Ebben a tekintetben a magyar kulturális élet másként alakult, mint a policentrikus módon fejlődő német, olasz vagy némely kelet-európai irodalom, minthogy például Németországban Berlin mellett Münchennek, Lipcsének, Frankfurtnak, Kölnnek, Olaszországban Róma mellett Milánónak, Firenzének, Nápolynak és a széttagolt Lengyelországban Varsó mellett Krakkónak és Lembergnek is fontos kulturális szerepe volt. A magyar irodalom helyzete velük szemben leginkább az ugyancsak erősen központosított francia irodalméhoz hasonlítható.

A hazai kulturális élet régi, történelmi székhelyei (Debrecen, Szeged, Sopron, Pozsony, Kassa, Komárom, Kolozsvár, Marosvásárhely) sokat veszítettek korábbi szervezőerejükből, és csak a századforduló után történtek kísérletek arra, hogy vidéken is irodalmi központok alakuljanak ki. Ez a törekvés lényegében csak Nagyváradon, az akkori ország dinamikusan fejlődő kereskedő- és ipari városában ért el számottevő eredményeket, ahol valóban nagy hatású kulturális központ jött létre, amit az is tanúsít, hogy *A Holnap* című antológia két egymást követő kötetével ott lépett színre a modern magyar költészet, még a Nyugat megindulása előtt.

Az irodalmi decentralizációt végül is az első világháborús vereség, a modernizációs kísérletek bukása, és ezek következményeként a történelmi ország területének feldarabolása kényszerítette ki. Az 1920-ban megkötött trianoni békeszerződés a magyarság lélekszámának egyharmadát: közel három és fél millió magyart (1,8 milliót Erdélyben, 1,1 milliót a Felvidéken, 0,5 milliót a Délvidéken), valamint számos magyar kulturális központot és intézményt helyezett a szomszédos országok fennhatósága alá, és ezzel a magyar nemzeti irodalom hét évszázados egységét is megtörte.

A történelmi kényszer hatására kialakuló irodalmak az elcsatolt országrészek (Erdély, a Felvidék, a Délvidék) kulturális hagyományaira támaszkodtak, ugyanakkor belső egységben maradtak a magyar irodalom általános törekvéseivel és áramlataival. Kialakult a magyar irodalom policentrikus modellje, amely a maga rendszerében meglehetősen eltér mindazoktól a többközpontú nyelvi kultúráktól (francia, svájci, quebeci, afro-francia; angol, kanadai angol, ausztrál, dél-afrikai angol; német, osztrák, svájci német stb.), amelyek voltaképpen nem ritka képződmények a világkultúrában, hiszen a nagy világnyelvek általában policentrikus kultúrákat hordoznak, így beszélhetünk például a francia irodalom mellett a frankofón irodalmakról, vagy az angol irodalom mellett az angolszász irodalmakról.

A jelenkori világirodalomban meglehetősen általános irodalmi policentrizmust mindenekelőtt a különböző nemzeti kultúrák *nyelvi közössége* teszi lehetővé, a magyar irodalmak esetében másról van szó: itt nemcsak a nyelvközösség fogja össze a politikai határok által máskülönben egymástól elválasztott irodalmakat. A hazai, a romániai, a szlovákiai és a vajdasági magyarság nem tartozik más-más nemzetek keretei közé, állampolgárságuk eltérhet egymástól, nemzeti identitásuk viszont természetesen megegyezik egymással: közös az etnikai és történelmi tudatuk, összeköti őket a közös értékrend és hagyomány. A magyar kultúra (irodalom) policentrikus modelljét lényegében az a tény határozza meg, hogy az anyaország kultúrája (irodalma) mellett az első, illetve a második világháborút lezáró békeszerződések kényszerű következményeként több szomszédos országban is magyar nemzeti kisebbségek élnek, s ezek a kisebbségek – nem utolsósorban nemzeti identitásuk, kulturális önazonosságuk fenntartása érdekében – létrehozták a saját kultúrájukat (irodalmukat).

Miben áll a történelmi Magyarország felbomlása után létrejött magyar nemzetiségi kultúrák (irodalmak) különleges helyzete? Az első világháborút lezáró békeszerződések következtében a korábbi kelet-közép-európai „kisebbségi" kultúrák (irodalmak) sorra egyesültek a maguk „anyanemzetének" kultúrájával (irodalmával), a magyar kultúra (irodalom) korábbi egysége viszont éppen ekkor bomlott fel, s Európában szinte egyedül került abba a helyzetbe, amelyben korábban az olasz, a román, a délszláv kultúra (irodalom) élt. Létezik tehát egy „központi" (anyaországbeli) magyar kultúra (irodalom), ugyanakkor létrejöttek a „kisebbségi" (romániai, csehszlovákiai, jugoszláviai) magyar kultúrák (irodalmak), valamint az emigrációs körülmények között született

nyugati magyar kultúra (irodalom): ezeket az együttesen „egyetemes" magyar kultúrának (irodalomnak) szokás nevezni. A huszadik századi magyarság nemzeti tudatát és kultúráját igen nagymértékben határozza meg az, hogy a kialakult különfejlődés az eredeti nemzeti egység kényszerű felbomlásának következménye volt. Ez a helyzet alapvetően megszabja a magyar kisebbségi kultúrák (irodalmak) státusát és önismeretét: ez a kezdeti státus és önismeret változott meg, ha nem is lényegbevágóan, az időközben eltelt több mint fél évszázad folyamán, nem kis részben azoknak a történelmi kataklizmáknak és megrázkódtatásoknak a hatására, amelyeket e kisebbségeknek és irodalmaknak el kellett szenvedniük.

A kulturális közösség összefogó ereje

A kisebbségi sorba került magyarság jelentékeny áldozatokkal létrehozott kultúrája (irodalma) az egységes nemzeti kultúra kényszerű felbomlásának eredményeként jött létre, s megfelelő országrészek (Erdély, a Felvidék és a Délvidék) művelődési hagyományaira támaszkodott, ugyanakkor lényegi egységben maradt az „anyaországi", illetve „egyetemes" magyar irodalom általános törekvéseivel és áramlataival. A maga „kisebbségi" (nemzetiségi) tudatának ápolása mellett is őrizte a magyar nemzeti irodalom lényegi egységének tudatát. Ezt az irodalmi tudatot alapozta meg az a tény, hogy a kisebbségi magyar irodalmak képviselői továbbra is az etnikai és kulturális tekintetben homogén magyar nemzethez tartozóknak tudták magukat, de ezt a tudatot erősítette ezeknek az irodalmaknak a szerveződési folyamata is.

A magyar kisebbségi irodalmak ugyanis két forrásból alakultak ki: a regionális magyar kultúrák és az egységes nemzeti irodalmi hagyományok forrásaiból. Ennek a kettősségnek részben „irodalomontológiai", részben irodalomtörténeti oka volt. Természetes dolog, hogy a magyar kisebbségi irodalmak a maguk regionális hagyományaira is kívántak támaszkodni, hiszen ezek a hagyományok – Kolozsvár, Nagyvárad, Marosvásárhely, Pozsony, Kassa, Szabadka történeti és kulturális hagyományai – biztos erőforrást jelentettek, s minél gazdagabbak voltak, annál természetesebben ment végbe az irodalomalapítás folyamata. (Ez magyarázza azt, hogy Erdélyben viszonylag könnyebben, Szlovákiában és a Vajdaságban viszonylag nehezebben fejlődött ki a magyar nemzetiségi irodalom.)

Ám a regionális hagyományok mellett az egész magyar irodalomnak is lényeges szerepe volt a kisebbségi irodalmak megalapozásában és további fejlődésében: az erdélyi, a szlovákiai és a vajdasági magyar irodalom ma is a teljes magyar kulturális örökségre támaszkodik. Nemcsak a korábbi egységes magyar nemzeti irodalom örökségére, hanem a különfejlődés során létrejött nemzeti kulturális értékekre is. A kisebbségi irodalom nemcsak a Balassitól Adyig tartó tradíciót őrzi, hanem azt a további folytonosságot is, amelyet már Kassák Lajos, József Attila, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Németh László, Tamási Áron, Déry Tibor, Radnóti Miklós, Weöres Sándor, Pilinszky János, Nagy László és Juhász Ferenc munkássága jelöl meg. Számtalan példát lehetne mondani arra, hogy ennek a további irodalmi folytonosságnak az ereje miként határozza meg az erdélyi, a szlovákiai vagy a vajdasági magyar irodalom törekvéseit.

Nemcsak a kisebbségi magyar irodalmak létében, hanem történeti alakulásában is ez a kettős (regionális és egyetemes magyar) tájékozódás érvényesült. A kisebbségi magyar irodalmak „hőskorában" nemcsak a regionális hagyományok képviselői vállaltak szervező szerepet, hanem azok a polgári radikális, illetve baloldali írók is, akik az

1918–1919-es forradalmak bukása után mint politikai emigránsok telepedtek le a szomszédos országokhoz csatolt területeken. A regionális hagyományok és az emigránsok által képviselt eszmék igen gyorsan ötvöződtek össze, valójában ezek az elvi szintézisek (vagy éppen kompromisszumok) szabták meg a magyar kisebbségi irodalmak ideológiáját a két világháború között. Ez a kisebbségi ideológia viszont maga olyan hagyományt hozott létre, amely a kortárs magyar kisebbségi irodalmak fejlődésének a továbbiakban is fontos tényezője maradt.

Irodalmunk szigettengere

A magyar irodalom egységes intézményi rendjét ugyanaz a nemzedék – a reformkor történelmi felelősségtudattól vezérelt nemzedéke – hozta létre, amely magának a nemzetnek is új utat nyitott, és új közösségi eszményeket adott. Ez az irodalmi egység később az irányzatok és generációk küzdelmei során is fennmaradt, és csak akkor tört meg, midőn a magyarság nemzeti egysége kényszerű módon, az erőszak következtében felbomlott. Akkor szakadt darabokra az a természetes szellemi háló, amelyet irodalmunk megújulásának és európai elhelyezkedésének kezdeményezői: Bessenyei György, Kazinczy Ferenc, Vörösmarty Mihály, majd a Nyugat körül gyülekező „modern klaszszikusok" fontak. Azóta a magyar irodalom történetét úgy is lehetne írni, mint az egység helyreállításáért folytatott állandó és mindig megújuló küzdelmek történetét. Ebben a köznapi küzdelemben vettek részt a több részre szakított nemzeti irodalomnak olyan, ma is mértéket jelentő műhelyei, mint a két világháború közötti Nyugat, a Magyar Csillag, a Válasz, az Erdélyi Helikon, a Pásztortűz, a Vajdaságban működő Kalangya vagy a szlovákiai Magyar Írás. Valamennyiük élettörténetében ki lehet mutatni a nemzeti irodalom természetes belső kommunikációja és szellemi szolidaritása érdekében vállalt küzdelmeket.

A magyar irodalom az első világháborút követően ezért nemcsak Magyarország irodalmát jelenti: a szomszédos országokban nagy múltú magyar kisebbségi irodalmak élnek, emellett számos nyugat-európai és tengerentúli városban dolgoznak magyar írók, irodalmi csoportosulások és intézmények. A legtöbb nemzeti irodalomnak vannak tűzhelyei az országhatárokon kívül, a magyar irodalom azonban szinte példa nélkül áll abban, hogy központjainak és intézményeinek tekintélyes része nem a magyar állam területén található. Ilyen hagyományos központ Kolozsvár, Nagyvárad, Marosvásárhely, Szabadka, Pozsony és Kassa, illetve újabban Újvidék és Ungvár, mint „tartományi" központok, amelyekben egy-egy kárpát-medencei magyar régió szellemi élete tömörül. Ezekben a városokban mindenütt működnek (kisebbségi) magyar folyóiratok, könyvkiadók, irodalmi és tudományos műhelyek, kulturális szervezetek.

Irodalmunk – Nagy Károly amerikai egyetemi tanár, az anyanyelvi Konferencia társelnöke találó metaforája szerint – olyan „szigettenger", amelynek „kontinentális központja" természetesen Magyarországon, illetve a Kárpát-medencében található, tekintélyes része azonban a nagyvilágban szétszórt „szigeteken" él és dolgozik. Ebben az értelemben nemcsak Budapest, Debrecen, Szeged és Pécs, illetve Kolozsvár, Pozsony, Újvidék és Ungvár a magyar nemzeti irodalom központja, hanem Bécs, München, Párizs, London, New York és Toronto is: a világtérképen mindenütt megtalálhatók irodalmunk erősebb vagy gyengébb fényei.

A magyar nemzeti irodalom megosztottsága és többközpontúsága természetesen történelmi tény: olyan állapot, amelyet a közép- és kelet-európai és a nemzeti történelem e századi alakulása hozott létre. Ez a megosztottság és többközpontúság ugyan-

akkor nem jelentheti azt, hogy el kellene fogadnunk a magyar irodalom további „különfejlődését", és le kellene mondanunk irodalmunk lényegi egységének elvéről. Ezt az elvet követték gyakorlati tevékenységük során a szomszédos országok magyar irodalmai is, igaz, arra általában nem volt lehetőségük, hogy egyértelműen kinyilvánítsák az irodalmi egységnek ezt a tételét. A magyar kisebbségi irodalmak, de a nyugati magyar irodalom műhelyei is, hacsak törekvéseiket nem korlátozta külső erő, mindig is igyekeztek szoros közösségben dolgozni az „anyaország" irodalmával. Ennek igazolására mind az erdélyi, mind a felvidéki, mind a délvidéki magyar írók tollából számos elvi megnyilatkozás idézhető.

Így Erdély magyar írói több alkalommal is kinyilvánították elkötelezettségüket a magyar nemzeti irodalom lényegi egysége mellett, s midőn 1928-ban Ravasz László, aki különben igen nagy megbecsülésnek örvendett az erdélyiek között, „irodalmi skizmával" vádolta a magára találó erdélyi magyar irodalmat, az Erdélyi Helikon külön ankéton tett hitet a nemzeti irodalommal fenntartott szerves közösség mellett. Ennek során Benedek Elek, Berde Mária, Kós Károly, Makkai Sándor, Molter Károly, Reményik Sándor, Spectator (Krenner Miklós), Szentimrei Jenő és Tabéry Géza nyilvánították ki az erdélyi irodalom hűségét az „egyetemes" magyar irodalom iránt.

Hasonló elvek kaptak hangot a szlovákiai Magyar Írás című irodalmi folyóirat Darkó István által jegyzett, 1932-es szerkesztői beköszöntőjében, amely azokra az értékekre figyelmeztetett, amelyeket a kisebbségi irodalmak jelentenek a nemzeti irodalom számára: „a kiforrt, új kisebbségi életforma – olvasható itt – a magyarság egyeteme számára is óhajtott és követett példa legyen, amely új alapokkal erősítse meg az összmagyarság életét is".

Az erdélyi magyar irodalom képviselői rendre a nemzeti irodalommal fenntartott közösség mellett nyilatkoztak, ennek a közösségtudatnak a fontosságára figyelmeztetett az anyaország írói részéről a két világháború közötti korszak legnagyobb szellemi tekintélye: Babits Mihály is, midőn több alkalommal véleményt mondott az erdélyi irodalom és általában a magyar kisebbségi irodalmak helyzetéről és eredményeiről. Először 1929-ben adott átfogó értékelést az erdélyi magyar irodalom törekvéseiről, midőn a Budapestre távozott Áprily Lajos szerkesztői tisztjét Kuncz Aladár vette át, s őtőle kért az Erdélyi Helikon számára olyan programadó tanulmányt, amely az Erdélyben is követendő „egyetemes magyar szemléletnek a célkitűzéseit" világítja meg. Babits erre a felkérésre írta és jelentette meg az Erdélyi Helikonban *Európaiság és regionalizmus* című tanulmányát, amely a címében megjelölt két fogalom viszonyát tisztázva az európai hagyományok és szellemiség követésének jelölte meg a kisebbségi irodalmak feladatát. A következő alkalommal, 1931-ben Tabéry Géza *Emlékkönyv* című művéről írván hangsúlyozta azt, hogy a kisebbségi magyar irodalomnak a magyar nemzeti irodalom keretén belül kell a maga természetes helyét megtalálnia: „az erdélyi irodalomnak, éppen saját eszméjénél fogva, mely megveti a »hatalmak és határok« esetlegeit, intenzíven vissza kell kapcsolódnia az egységes magyar irodalom vérkeringésébe. Táplálni azt nemes eszméjével, szabadabb légkörével – s táplálkozni annak szélesebb gyökerű erejéből." Ez a nézet a harmincas évek hazai és erdélyi magyar íróinak általános meggyőződését fejezte ki.

A fejlődés párhuzamai

A magyar kisebbségi irodalmakat nemcsak deklarációk fűzték a nemzeti irodalom egészéhez, fejlődésüknek egész menete a lényegi közösség mellett tanúskodott. A pon-

tos megfigyelések azt igazolják, hogy a nemzetiségi irodalmak irányzatainak, mozgalmainak és poétikai változásainak története szinte párhuzamosan halad a hazai irodalom eszme- és poétikatörténeti alakulásával. A húszas évek avantgarde áramlatai és újrealista törekvései éppúgy párhuzamosan jelennek meg a hazai és a nemzetiségi irodalomban, mint a harmincas évek népi törekvései, költői mitologizmusa és intellektualizmusa, vagy „valóságirodalmának" dokumentarista áramlata. Ugyanez elmondható az ötvenes évek újnépies költői törekvéseiről, a hetvenes évek avantgarde irányzatairól, nyelvkritikai módszeréről, szövegalkotó kísérleteiről vagy a nyolcvanas évek posztmodern áramlatairól.

Éppen ezért nemzeti irodalmunk áramlatait és jelenségeit nem egymástól elkülönítve, hanem egymással összefüggésben kell tárgyalnunk. Elképzelek egy 20. századi magyar irodalomtörténetet, amely az erdélyi Dsida Jenőt vagy Szemlér Ferencet természetesen a Nyugat „harmadik" költőnemzedékének képviselői között helyezi el, Jékely Zoltán, illetőleg Vas István mellett. A magyar népi irodalom hazai, erdélyi, felvidéki és vajdasági alkotó egyéniségeinek is ugyanabba a történeti fejezetbe kell kerülniük, azaz Szabédi László, Kiss Jenő és Horváth István helye ott van Erdélyi József, Gulyás Pál és Sinka István közelében. Ugyanígy a hatvanas–hetvenes évek magyar avantgarde-ját is együttesen kellene tárgyalni, teljesen függetlenül attól, hogy a budapesti irodalmi élet, az újvidéki Uj Symposion, a kolozsvári Echinox vagy a párizsi Magyar Műhely volt a közvetlen szellemi környezete. Az országok szerint történő elkülönítésnek legfeljebb az irodalmi élet intézményrendszerének tárgyalása során lehet helye.

Irodalomtörténeti tény, hogy a szomszédos országokban élő magyar kisebbségi irodalmakat mindig sokkal több szál fűzte a nemzeti irodalom fejlődéséhez, mint a velük egyazon országban élő „többségi" nemzet irodalmához, annak ellenére, hogy szinte minden, de főként román részről, történtek kísérletek arra, hogy a kisebbségi irodalom fejlődéstörténetét a többség irodalmának történetébe ágyazzák bele. (Romániában még román irodalmi lexikon is felvette címszavai közé az erdélyi magyar irodalom néhány kiemelkedő képviselőjét, és sajnos az is megesett, hogy annak idején a budapesti Európa Kiadó román novellaantológiájában vegyültek el a román írók között az erdélyi magyarok!) A többségi irodalommal kialakult kapcsolatok jórészt művelődéspolitikai jellegűek voltak, és voltaképpen beilleszthetők a kelet-közép-európai irodalmak általánosabb fejlődéstörténeti hasonlóságainak keretei közé. A részeire bomlott magyar irodalom mindig is a nemzeti kultúra belső szolidaritásának és egységének mélyen átélt erkölcsi posztulátuma következtében jelölte ki helyét az európai irodalmak családjában, az irodalmi kultúrák között.

Nemzetfogalom a széttagoltságban

A sohasem kívánt, mégis bekövetkezett széttagoltság következtében azonban a magyar irodalmi, mi több, a magyar nemzeti tudat szerkezetének is át kellett alakulnia. Európában hagyományosan kétféle nemzetfogalom jött létre, az egyik a francia felvilágosodás, a másik a német romantika szellemi műhelyében. A felvilágosodás filozófusai az „államnemzet", illetve a „politikai nemzet" ideológiáját hirdették meg, azaz az állampolgárság kritériumával határozták meg a nemzeti identitást, és egy erős központi hatalom által akartak a nyelvileg és etnikailag heterogén államalakulatokból egységes „nemzetállamot" és „politikai nemzetet" létrehozni. Terveiket „klasszikus" formában

az erőteljesen, esetenként könyörtelenül központosító francia politika hajtotta végre: az a francia állam, amely a 18. század elején még lakosságának közel felében nem franciául beszélő etnikai csoportokból állt (bretonokból, occitánokból, provanszálokból), a 19. század végére már szinte csak a francia etnikumot ismerte (és ismerte el).

Ugyanezt a politikai gondolkodást érvényesítette és érvényesíti a legtöbb közép- és kelet-európai állam, legerőteljesebben Románia: nemcsak a közelmúltban elsodort sztálinista-fasiszta rezsimben, hanem már a két világháború közötti polgári korszakban is. Hasonló törekvések figyelhetők meg a függetlenné vált második Szlovák Köztársaságban is, amely a maga törvényhozásával, így nyelvi, helységnév- és anyakönyvezési törvényeivel a szlovák nyelvnek kíván uralkodó pozíciót adni, politikai gyakorlatában pedig időnként még azokat a határokat is túllépi, amelyeket az „államnemzeti" és „nemzetállami" ideológia megjelöl.

A „politikai nemzet" koncepciójával szemben állt a német romantikus bölcselők, mindenekelőtt Herder és a Schlegel fivérek „kultúrnemzet" fogalma. Ez, már a német széttagoltság következtében is, azt hirdette, hogy valamely nemzet összefogó ereje nem a közös állam, hanem a közös nyelv, a közös etnikai és történelmi tudat, a közös kultúra és hagyomány. Ez a felfogás érvényesült több közép-európai ország vagy nemzet esetében, így a 19. századi lengyel irodalomban, amely a háromfelé szakított lengyel nemzet közös identitását a lengyel kultúrában találta meg. A 19. században máskülönben is általános jelenségnek számított, hogy a nemzet fogalmát nem a körülhatárolt államterület vagy az intézményes állami szuverenitás, hanem a közös nyelv és kultúra határozta meg. Ebben az értelemben alkottak nemzetet az olaszok és a finnek is.

Hasonló gondolkodást kíván a magyarság jelen helyzete: a magyar irodalmat nem azonosíthatjuk Magyarország irodalmával, és a magyar nemzetet sem határozhatjuk meg a magyar állampolgárok közösségeként. Már azért sem, mert ebbe a közösségbe más nemzetek – szerbek, horvátok, szlovákok, németek és románok – gyermekei is beletartoznak, ha viszonylag kis számban is.

A magyar irodalmat éppen ezért úgy kell definiálnunk, mint a magyar kultúrközösség irodalmát, akkor is, ha ezt a meghatározást még ma sem méltányolják határozott egyértelműséggel és ismerik el teljes mértékben a szomszédos államokban érvényesülő nemzetiségpolitikai ideológiák. A határokon túli magyar irodalmak jelen helyzetét és lehetőségeit ugyanis ma is az szabja meg, hogy a többségi nemzetek hatalmi intézményei milyen mértékben fogadják vagy tűrik el a magyar kultúrközösség eszméjét. Ebben a tekintetben, mint közismert, igen különböző állásfoglalások (és politikai gyakorlatok) érvényesülnek. Románia a legutóbbi változásokig egyáltalában nem tűrte el a „kultúrnemzet"-i koncepciót, ellenkezőleg, hosszú éveken keresztül a „magyar nyelvű román irodalom" képtelen fogalmát akarta ráerőltetni a kisebbségi szellemi élet intézményeire; Csehszlovákia valamivel türelmesebbnek bizonyult, korábban Jugoszláviában, újabban pedig Kárpátalján bizonyos fokú tolerancia volt tapasztalható. Kívánatos volna, hogy Romániában és Szlovákiában is elismerjék a kormányzatok a Kárpát-medencében élő magyarság kulturális nemzeti egységének elvét, habár a román és a szlovák nacionalizmus hagyományai és újabban szerzett tapasztalataink szerint inkább kiéleződő szellemi küzdelmekre számíthatunk.

Igazából csupán egy közép-európai politikai, gazdasági és szellemi integráció növelné meg az egyetértés és a kisebbségi kultúrák iránt tanúsított tolerancia esélyeit. Ennek az integrációnak azonban mostanában megfogyatkoztak a reményei, sőt ellenkezőleg, a közép-európai régió komoly veszedelmeket magában rejtő dezintegrációjá-

nak a tanúi vagyunk. Ez a dezintegráció a kisebbségellenes türelmetlenségtől egészen az úgynevezett „etnikai tisztogatás" bevezetéséig, azaz a szabályos tömeggyilkosságokig rejt magában súlyos politikai veszélyeket.

Azt azonban egyértelműen meg kell állapítanunk, hogy a nemzetiségi irodalmakkal kapcsolatos korábbi felfogásokat és reményeket – hasonlóan más közép- és kelet-európai elképzelésekhez – semmiképpen sem igazolta a történelem. A nemzetiség fogalma csupán üres szólam lehetett akkor, amidőn egy nemzeti kisebbségnek, mint az erdélyi vagy a felvidéki magyarságnak, sokan a kulturális leépülés, az identitástudat módszeres lerombolása, és végül az erőszakolt beolvadás vagy éppen a teljes kiszolgáltatottság, egyáltalán a „másodrendű állampolgárság" sorsát szánták, és úgy is kezelték őket, mint az államban megtűrt „másodrendű" és fegyelmezésre szoruló polgárokat.

A „nemzetiségnek" az a fogalomköre, amelyet a közép- és kelet-európai hivatalos jogi és társadalomtudományi gondolkodás kialakított – és amely valójában a szovjet nemzeti ideológiára épült –, ezért tulajdonképpen használhatatlanná vált, következésképp teljesen új elméletet kell kidolgozni, és ennek a kisebbségtudományi elméletnek csakis a nyugati demokráciák társadalomtudományi eredményei és kisebbségpolitikai gyakorlata képezhetik az alapját. Igen jellemző, hogy az erdélyi magyar publicisztika ma már egyértelműen elutasítja a „nemzetiség" fogalmát, és csakis a „nemzeti kisebbség" fogalmával operál. Sőt azóta számosan elutasítják a „kisebbség" fogalmát is, mint amely eleve a hátrányos helyzet elfogadását jelenti, és helyette más terminust követelnek. Ilyen új fogalom azonban egyelőre nem jött létre, ezért pillanatnyilag egy terminológiai zűrzavar állapotában vagyunk.

Nemzeti elkötelezettség és irodalmiság

A kisebbségi magyar irodalmak Janus-arcot mutatnak felénk: egyfelől a maguk nemzeti (nemzetiségi) felelősség- és szerepvállalásában, másfelől abban az irodalmiságban, amelynek mérték mindig az esztétikai érték, és sokak véleménye szerint sohasem e nemzeti jellegű közösségi szolgálatvállalás. Ez a szolgálatvállalás mindazonáltal elválaszthatatlan a kisebbségi magyarság irodalmától, minthogy voltak korszakok, amidőn az irodalomnak kellett vállalnia azt, hogy minden áttételezés nélkül a nemzeti élet egyetlen otthona, műhelye és megnyilvánulása legyen. Ebben a helyzetben az irodalom nem pusztán a kultúra központi régiójában foglal helyet, ahogy ezt a közép- és kelet-európai hagyományok megszabták, és nem is egyszerűen „a szellemi élet mindenese", ahogy ezt ugyancsak a közép-európai irodalmakról szólván – *Közép-Európa* című 1932-es tanulmányában – Németh László megállapította, hanem maga a nemzeti élet, az önazonosság hordozója, a megmaradásnak egyetlen stratégiája. Azaz, nem pusztán irodalom, ha mindenekelőtt természetesen irodalomnak kell is lennie.

Az utolsó két évszázad folyamán alighanem két nagy fordulatot (paradigmaváltozást) ért meg az európai irodalom (a világirodalom). Az elsőt a romantika, elsősorban Herder és a Schlegel testvérek történelem- és művészetbölcselete hozta, amely az egész kontinensen, de főként a közép- és kelet-európai régiókban szervesen összekapcsolta az irodalom és a nemzet ügyét, és az irodalmat tette meg a nemzeti szellem és identitás legfontosabb letéteményesének. Ennek a fordulatnak a nyomán bontakozott ki a magyar nemzeti irodalom is, mondjuk Berzsenyi Dániel és Kölcsey Ferenc romantikájától kezdve, és ennek a „herderi" fordulatnak a szellemisége él tovább a kisebbségi magyar

irodalmi kultúrákban, mondjuk, Reményik Sándor és Győry Dezső költészetétől, Herceg János és Kós Károly regényeitől kezdve még: Sütő Andrásig, Dobos Lászlóig, Gion Nándorig, Kányádi Sándorig, Tőzsér Árpádig és Fehér Ferencig.

A második nagy fordulatot a huszadik század átalakult világképe és új bölcselete indította el, méghozzá két módon, két áramban: egyrészt az egzisztencialista filozófia, másrészt a modern nyelvfilozófia áramában. És ha az első nagy fordulat Herder, akkor a második Heidegger és Wittgenstein nevéhez köthető. Ennek a fordulatnak a jegyében válik az irodalom előtt álló nagy kihívássá egyrészt maga az emberi létezés, amelyre elsősorban az irodalom, a művészet képes választ adni, minthogy az emberi lény leginkább a művészi alkotásban tud azonosulni önmagával és a léttel. Ahogy Heidegger írta nevezetes, *Hölderlin és a költészet lényege* című tanulmányában: „a költészet a lét és a dolgok alapító megnevezése – nem tetszőleges mondás, hanem az, ami által válik csak minden nyilvánvalóvá, amit aztán a mindennapi beszédben megbeszélünk és elintézünk." A másik, az irodalom előtt álló nagy kihívás pedig maga a nyelv, az a tény, hogy az ember a nyelv által azonosítja önmagát, és az emberi létezés valójában a nyelv által történt létezés, amiből az is következik, hogy az irodalom nem etikai vagy bölcseleti mondanivalója, hanem csupán nyelvi és poétikai felépítése által létezik, következésképp a műalkotásnak nincs nemzeti felelőssége és morális célzata.

A magyar irodalom „heideggeri" fordulata tulajdonképpen már a két világháború között végbement: Kosztolányi Dezsőnél, Szabó Lőrincnél, József Attilánál, s az elmúlt évtizedben bontakozott ki a szemünk láttára a „wittgensteini" fordulat: a neoavantgárd és posztmodern írók műveiben. Mindez azonban nem teszi érvénytelenné a „herderi" szellemiség és kultúra hagyományait és jelen idejű érvényességét: azok, akik az emberi létezés abszurd tapasztalataival vagy éppen magával a nyelvvel küzdenek, nem kell, hogy elutasítsák a nemzeti közösség iránt érzett felelősségtudatot. Különösen a kisebbségi létben, ahol többnyire nincs is mód arra, hogy valaki kivonuljon a szellemi küzdelmek arénájából, és magát a létezést szemlélve vagy a nyelvfilozófiák tanításai között búvárkodva építsen magának személyes identitást.

Talán nincs is szükség ilyesmire, a műalkotás értékét ugyanis nem az dönti el, hogy valaki milyen paradigmához igazodik. A valóban értékes műalkotásokat sohasem lehet egyetlen irodalmi paradigmához hozzákötni, és az irodalom általában mindig több mint pusztán irodalmi értékek együttese. Alighanem igaza van T. S. Eliotnak, aki a következőket jegyzi meg: „Az irodalom »nagyságát« nem lehet kizárólag irodalmi értékmérőkkel meghatározni, bár nem szabad elfelejteni, hogy azt, vajon valami irodalom-e avagy sem, csakis irodalmi értékmérőkkel határozhatjuk meg." Vajon miben állnak azok az „irodalmon kívüli" minőségek, amelyek megszabják valamely műalkotás „nagyságát"? Ezek között minden bizonnyal ott vannak a műalkotásban kifejezésre jutó gondolat és erkölcs értékei, következésképp a nemzeti identitás és kultúra fenntartásának értéke is. Erre utal különben René Wellek és Austin Warren ismert irodalomelméleti kézikönyve *(Az irodalom elmélete)* is, midőn az írói alkotások értékelésének két alapvető kritériumát a következőképp jelöli meg: „a művészet mint öncél s a művészet mint közösségi rítus és kulturális kötőerő". A „közösségi rítus és a kulturális kötőerő" pedig kétségkívül magába foglalja a nemzeti szerep- és feladatvállalást, azaz az irodalom „herderi" paradigmáját és szemléletét.

Az irodalmi paradigmák általában különben sem érvényesülnek a maguk vegytiszta mivoltában, és éppen a kisebbségi magyar irodalmak példázzák azt, hogy a „herderi", a „heideggeri" és a „wittgensteini" irodalomfelfogás tulajdonképpen nemcsak

összefér egymással, hanem szintézisbe is hozható. Ezek az irodalmak számos olyan művet kínálnak számunkra, amelyek átfogó módon több irodalomfelfogást és paradigmát is képviselnek. Így Kányádi Sándor nagyívű költeménye: a *Halottak napja Bécsben*, Dobos László természeti és történelmi katasztrófákat együttlátó „dunai" regénye: az *Egyszál ingben*, Gion Nándor nosztalgikus történelmi parabolája: a *Virágos katona*, Szilágyi István mítoszregénye: az *Agancsbozót*, vagy Sütő András bibliai fogantatású drámai példázata: a *Káin és Ábel* egyszerre és egymástól elválaszthatatlanul mutatja a „herderi" és a „heideggeri" paradigmák tulajdonságait, hiszen mind a három az emberi létezés végső dolgait ragadja meg, egyszersmind a kisebbségi magyarság, az egész magyarság „sorstapasztalatait" fejezi ki. Szilágyi Domokos, Cselényi László, Tolnai Ottó és Szőcs Géza költészetének pedig van egy „wittgensteini", tulajdonképpen nyelvkritikai és van egy „herderi": a kisebbségi magyarság tapasztalatait összegző karaktere. Minden arra utal, hogy a nemzeti elkötelezettséget, a nemzeti felelősségvállalást és az irodalmiságot nem lehet egymással szembeállítani.

Egység és különbözés

A kisebbségi irodalmak és a magyar nemzeti irodalom kapcsolata természetesen idővel megváltozott, ha teljes mértékben nem alakult is át. A két világháború közötti korszakhoz képest a magyar kisebbségek erősebben kezdtek integrálódni a szomszédos országok társadalmába, ez nagyrészt az akkori diktatórikus jellegű társadalomszervezés történelmi következménye volt, ugyanakkor növekedett a kisebbségi irodalmak autonómiája. A végbement fejlődés, illetve ennek előre látható további menete olyan többközpontú magyar irodalmat alakít ki, amelynek csak az egyik, bár kétségtelenül a legerősebb ága a magyarországi magyar irodalom. A magyar nemzeti irodalom struktúrája ennek következtében sajátos irodalmi „respublicára" hasonlít: ebben a „köztársaságban" a hazai irodalom mellett el nem hanyagolható szerepe van a romániai, a csehszlovákiai, a jugoszláviai, a kárpátaljai, illetve a nyugat-európai és tengerentúli magyar irodalomnak. Ennek az irodalmi „respublicának" az egység és a különbözés a lényegi tulajdonságai: egység az irodalom nyelvi, etnikai, történelmi és kulturális sajátosságaiban, különbözés társadalmi feltételeiben, konkrét nemzetiségi és részirodalmi feladataiban.

Mindez megváltoztatta a magyar kisebbségi irodalmak önismeretét és kötődésrendszerét: ennek az önismeretnek és kötődésrendszernek az újszerű meghatározását először az irodalmi életben közkeletű „kettős kötődés" elmélete próbálta elvégezni. Közismert, hogy ez az elmélet a nemzetiségi irodalmak egyrészt etnikai, nyelvi és kulturális, másrészt állampolgári és társadalmi kötődését tételezte, és ennek keretében egyaránt kifejezte a széttagolt magyar irodalmi kultúra egységének és különbözőségének tudatát. Természetesen ennek az elméletnek az értelmezését is alaposan átalakította a változó idő. Ma már egy „harmadik", talán mindennél fontosabb kötődésről is beszélünk, arról, hogy a kisebbségi irodalmaknak elsősorban az erdélyi, a szlovákiai, a vajdasági és a kárpátaljai magyarság etnikai és kulturális fennmaradását kell szolgálniuk, és ezzel bizonyos regionális elkötelezettséget és érdeket kell kifejezniük.

Erről beszélt Kányádi Sándor, midőn egy 1967-es bécsi előadásában a következőket állapította meg: „Íme költészetünk személyleírása. Neve: romániai magyar költészet. Állampolgársága: román. Nemzetisége – nyelve, hagyományai: magyar. [...] Szülőanyja és dajkája: Erdély szellemi öröksége, az a szellem, melynek védőszárnyai alatt addig is több komoly magyar, román és szász kulturális kezdeményezés vált valóra,

s hagyott századokra visszamenően emléket, értéket maga után." Ezenkívül a „kettős kötődés" elmélete által megjelölt állampolgári elkötelezettség is csak úgy lehet igazán érvényes és tartalmas, ha az egyenjogúságra, a személyi és közösségi jogok érvényesülésére, illetve egy működő kulturális autonómiára támaszkodik. Máskülönben nem „kötődés" ez, hanem kiszolgáltatottság, amely a kisebbségi irodalomnak nemcsak fejlődését, de puszta fennmaradását is lehetetlenné teszi.

A „kettős" vagy éppen „hármas" kötődés elmélete bizonyára nem alakítja át radikális módon a szomszédos országokban kifejlődött magyar irodalmak „ontológiai" lényegét, azaz nem zárja ki őket a magyar irodalomból, s nem helyezi át őket más nemzeti irodalmak kereteibe. Ha az irodalmat a francia irodalomfilozófushoz, Roland Barhes-hoz hasonlóan egyrészt úgy tekintjük, mint intézményt, másrészt mint művet, illetve mint művek történeti és esztétikai rendszerét, a magyar nemzetiségi irodalmak irodalomtörténeti elhelyezése is kettős lehet. Mint intézmény, a maga különleges helyzetének megfelelően működik, autonómiára törekszik, s amilyen mértékben a kisebbségi politikai gyakorlat ezt lehetővé teszi, kulturális autonómiaként kíván kapcsolatokat találni a többségi nemzet irodalmával, a kulturális autonómia szintjén fejezve ki a nemzetiségi önrendelkezés általánosabb követelményeit. Mint mű, pontosabban mint művek esztétikai és történeti rendszere viszont a magyar irodalom szerves részét alkotja, és természetes helyet foglal el a magyar nemzeti irodalom rendjében.

A magyar kultúra közössége – stratégiai feladatok

Meggyőződésem szerint nekünk most a kulturális közösség (a lényegi kulturális egység) gondolatát, a nemzeti és szellemi összetartozás ügyét kell előtérbe állítanunk, már csak a Közép- és Kelet-Európában tapasztalt történelmi átalakulások következtében is – minthogy ezek az átalakulások közelebb hozták hozzánk a magyarság kulturális közösségének helyreállítását, amely leginkább sürgető történelmi feladataink közé tartozik. Mindez megköveteli a kisebbségi létben, illetve a szétszóródásban élő magyar irodalmak intézményeinek közeledését: a folyóiratok, a könyvkiadók és az irodalmi körök, egyesületek szoros együttműködését. A régiónkban bekövetkezett változások után nem érhetjük be nemzeti irodalmunk elvi és lényegi egységének deklarálásával, a következő évtizedben az irodalmi intézmények tartalmas és eleven kapcsolatát és együttműködését kell létrehoznunk. Jelenti ez azt, hogy szerződéses viszonyra alapozott együttműködést kell teremteni a különböző országokban működő magyar könyvkiadók és folyóiratok között, és anyagilag, erkölcsileg egyaránt támogatni kell a kisebbségi létben dolgozó magyar kulturális intézményeket. A lehető legtermészetesebb dolognak tartom azt, hogy kolozsvári, pozsonyi, újvidéki, ungvári vagy éppen bécsi, párizsi, londoni és New York-i magyar írók budapesti, debreceni vagy szegedi folyóiratokban és könyvkiadóknál vállaljanak szerepet, és persze azt is, hogy magyarországi írók szerepeljenek a szomszédos országok magyar irodalmi fórumain.

Szükség van arra is, hogy a kisebbségi magyar irodalmak adják fel azt a defenzív magatartást, amelyet – kétségtelenül az adott ország nemzetiségi és kulturális politikájának nyomása alatt – időnként tanúsítottak. A hagyományos „kisebbségi beszédmód" helyett egy új beszédmód kialakítására van szükség, amely elutasítja a történelmileg kialakult kisebbségi önkorlátozást és a túlzó óvatosságot, meg tud küzdeni a szabad beszédért, és valóban a „sajátosság méltóságát" képviseli. A kisebbségi magyar irodalmak

ugyanis nem állnak egyedül, hanem éppen az egyetemes magyar irodalom lelki közössége és belső szolidaritása következtében egy tizenöt milliós nemzet és egy európai „kulturális középhatalom" integráns részét alkotják.

A Magyarországgal szomszédos országok politikájának és többségi kultúrájának is meg kell értenie, hogy partnerük nem a kisebbségi magyar irodalom, hanem az egész magyar irodalom, s a kisebbségi magyar kultúrákat nem kezelhetik egy sajátos nyelvi „underground" kulturális képződményként, hanem csakis a magyar nemzeti irodalom részeiként. Ugyanezt kell tudatosítani a magyarországi szellemi és politikai életben és közvéleményben is, amely időnként maga is hajlamos arra, hogy a kisebbségi magyar irodalmakban valamiféle kulturális egzotikumot lásson, és vele ne a természetes lelki szolidaritás, hanem valamilyen paternalista gyámkodás jegyében tartson fenn kapcsolatokat. Ezért ezen a téren is közös töprengésre, és főként megoldásra váró kérdések megfontolt elemezésére van szükség.

A tennivalók persze ennél is nagyobbak: irodalmunk nemzeti egységét, de talán szívesebben mondanám így: közösségét, és ezáltal a magyarság kulturális egységét, kulturális közösségét kell helyreállítanunk. Ezért a közösségért a diktatúra évtizedei alatt is folytak küzdelmek, többnyire magányos partizánakciók, amelyek jobbára a hatalom gyanakvásával és rosszallásával találkoztak idehaza, és heves, olykor hisztérikus ellenállást váltottak ki a szomszédos országok politikai és művelődéspolitikai köreiben. Az elmúlt esztendőkben be tudtunk jelenteni és le tudtunk szögezni néhány alapelvet, amelytől ma sem tágíthatunk. Ezeket az alapelveket mindenképpen érvényesítenünk kell a szomszédos népekkel és kormányokkal a közeljövőben meginduló tárgyalások és egyezkedések során: a közép-európai egyetértés és együttműködés kialakításának folyamatában.

Ilyen alapelv, talán az elsők elseje: a magyar nemzeti kultúra (és irodalom) megbonthatatlan közösségének tétele. Ennek az alapelvnek a képviselete elengedhetetlen a következő években: újólagos feladása vétek volna, okos érvényesítése halaszthatatlan feladat. A mi felelősségünk sem kisebb, mint a reformkori vagy a Trianon utáni irodalomalapítóké volt valamikor. „Előttünk egy nemzetnek sorsa áll" – mondhatjuk Vörösmartyval, annak is tudatában, hogy a magyarság számára a nemzet és a nemzeti irodalom fogalma mindig szorosan összetartozott, s annak tudatában, hogy amit a történelmi események erőszakos kényszere megbontott, azt a szellemnek kell ismét egybefognia.

MÁRTONFFY MARCELL

„Cserépedényben őrzött kincs"

A KERESZTÉNY HAGYOMÁNY- ÉS KULTÚRAÉRTELMEZÉS NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL

1. Változó és maradandó

Ha a 20. század megújuló teológiai gondolkodása, a hitértelmezés műhelymunkája a vallásos hit közvetítésére hivatott közösségek, a történelmi egyházak kulturális arculatát vizsgálja és a világi kultúrával való párbeszédének esélyeit latolgatja, alighanem bonyolultabb helyzetben van, mint a laikus társadalomtudomány. A keresztény köztudat számára pár évtizede még kétségen felül állt, hogy a lélek előbbvaló a testnél, az aszkézis az öröm érzéki tapasztalatánál, az egység a sokféleségnél, az akarat és az értelem az érzésnél és az érzékelésnél, az örökkévalóság az időnél.

Az intézménnyé szilárduló egyház akkor kapta legsúlyosabb feladatát, amikor szembesült a múló *idő* kérdésével. A keresztény hit eszkatologikus lendületét, a feszült várakozást, amely a közeli beteljesedésre irányult, már az első évszázadokban felváltotta a történelemmel való elkerülhetetlen együttmenetelés kényszerének felismerése és a hosszúra nyúló várakozás teológiai feldolgozásának szükségessége. Az egyház első nagy inkulturációs lépése, szövetsége a hellén kultúrával, máig uralja a kereszténységnek az időről és örökkévalóságról alkotott felfogását. A neoplatonizmus szellemi hatásának eredményeképpen az egyházszerkezet olyan piramidális formát öltött, amely alkalmasnak tűnt az örök igazságok átadására – a megvilágosult hierarchia felől a tanulatlan nép felé –, egyszersmind szándéka szerint az időben, a történelem viszontagságai között meg is jelenítette, ami örök és változhatatlan. E modell kockázata, hogy egy történelmi, az időnek alávetett mintát örökkévalónak nyilvánítson.[1] A hagyomány olvasatait folyamatosan felfrissítő, elsősorban pedig a jelenre és a jövőre összpontosító figyelem, a kinyilatkoztatott tanítás e hármas perspektívája könnyen felcserélhető a múlthoz való ragaszkodással. Ekképp a „kontraszttársadalom"[2] hivatását hordozó egyházban gyengülhet a kontraszthatás. A hagyomány dinamizmusa, a megőrző újjáteremtés, a Törvénnyel és a Prófétákkal folytatott párbeszéd tipológiai lendülete jegyében jöttek létre az Újszövetség könyvei. E lendület megtorpanása a kinyilatkoztatás kulturális beágyazódásának kétértelmű kísérőjelensége. Mivel értékek egész sorát rögzíti, ill. teremti, kiegyensúlyozott kritikával csak nagy időtávlatból szemlélhető; ugyanakkor kétezer év történelmi tapasztalata nyomán legalábbis nagy vonalakban világosan kirajzolódik, hogy melyek azok a társadalmi szerepek, amelyek az *alapító elbeszélés*, az evangélium fényében a *polisz* kultúrájával történt találkozások felülvizsgálandó eredményeinek tekinthetők. A nemrég elhunyt kiváló protestáns teológus, Vályi Nagy Ervin szerint a premodern társadalmakban a vallás *legitimátor* funkciójának elfogadása jelentette azt a csapdát, amelyet keresztény egyházaknak nem sikerült elkerülniük, de ezzel analóg módon a modern társadalmak is felkínálják azt a csábító, mivel kétségkívül fontos részfeladatot rejtő szereplehetőséget, amely elhomályosíthatja az üzenet eszkatologikus lényegét: s ez az egyházak *animátor* funkciója,

a szociális gondok megoldásában való együttműködés, melynek ára esetenként a tanítás eszkatologikus mozzanatáról való megfeledkezés lehet.[3] Az idő feltartóztatása vagy kritikátlan fejlődéshit – a vallás és a kultúrák valóban termékeny kölcsönösségét, a történelem teológiai kritikájának nézőpontjából, a jövőben ezek között a terelőutak között kell keresnünk.

A nehezen elmozduló platonikus modell érthetően kevéssé hatékony abban a társadalmi környezetben, ahol – régiónként egyelőre különböző mértékben – a modernizáció végbement, s ahol a történelmi idő teológiai értékelése, azaz értékként való felemelése az üdvösségtörténetről való gondolkodásba immár elodázhatatlan. Hiszen a sokféleség magában az egyházban is végérvényesen megelőzni látszik az egységet, a hitértelmezésben az élő inspiráció a véglegesnek szánt megfogalmazásokat. A történeti-hermeneutikai interpretációk konfliktusa nélkül immár nem vethető fel sem igazság, sem az egyházi megújulás kérdése. A dialógus ténye értékesebbé vált az örök értékek monologikus hangoztatásánál, a megnevezés szabadsága és a látószögek sokasága, a teológia narratív kiindulópontja a statikus-ontológiai problémafelvetésnél. A mély és felelős önirónia, a formák s a reprezentáció belső kritikája pedig a történelmi előjogokra hivatkozó pátosznál.

Ugyanakkor az egyre tagoltabb felszín alatt változatlan feladat azoknak az ősi dichotómiáknak a tudatosítása és belső arányaik fontolgatása, amelyek kezdettől meghatározták vallásos kultúra és világi kultúra viszonyát. E kettősségek hagyományosan ekképp fogalmazhatók meg: melyek az örök és melyek a mulandó értékek, mi abszolút és mi relatív a kinyilatkoztatott hit hagyományában, mi az, ami az ember teremtményi mivoltához hozzátartozik, s mi az, ami e lényeggel ellenkezik, biblikus szóval a *bűn* következménye, mi az, ami a vallási gyakorlatban a profán kultúra hozadéka, és van-e, ami a kultúrában kultikus gyökerekre utal, egyáltalán: érvényes-e és hogyan a *sacrum* és a *profanum* különválasztása? S végül, maradt-e teendője a történelmi egyházaknak e kérdések tisztázásában? Netán az „elvadult szent" (le sacré sauvage) jelenségeiből kiindulva merőben új vallási formák születésétől kell tartanunk, vagy esetleg az a jó, ha ebben reménykedünk?

2. Azonosság vagy analógia?

A keresztény vallási kultúra és a világi kultúra maradandó szétválását a teológiatörténet és a művelődéstörténet közös területeinek több művelője a középkorra vezeti vissza, nem utolsósorban arra a teológiai fordulatra, amelyet Aquinói Szent Tamás valósított meg a *Summa Theologiae*ben. Tamás iskolájának elítélése 1277-ben (Étienne Tempier párizsi püspök által, XXI. János pápa ösztönzésére) mintegy jelképes határvonalnak tekinthető. Az a teológiai rendszer, amelyet az Angyali Doktor a *Summá*ban felépít, különválasztja a racionális megismerést a hitbeli megismeréstől – egy méltatója szerint a „felvilágosodást" a „megvilágosodástól". Tamás a Nyugat-Európában arab közvetítéssel újjáéledő arisztotelészi filozófiából kiindulva olyan gondolatformát rajzol elénk, amelynek távolabbi következménye nem csupán a tudományos módszer polgárjoga s később a tudományos vizsgálódás viszonylagos függetlenedése a vallásos világképtől, hanem, egyebek közt, a „homo hierarchicus" és a „homo modernus" mindmáig összebékíthetetlen kettőssége (jóllehet, Tamás kizárólag szolgálni, s nem bírálni óhajtotta kora egyházát). Érdemes egy pillantást vetnünk Szent Tamás munkásságának két, egymástól szögesen eltérő megítélésére. Rövid összevetésüket azért is megkockáztathat-

juk, mert mindkét gondolatmenet a modernség égisze alatt és védelmében kíván igazságot tenni a skolasztikus fordulat kérdésében. Az egyik Paul Tillichtől,[4] századunk nagy evangélikus teológusától származik, a másik Ghislain Lafont-tól, a kortárs katolikus teológia egyik legjelentősebb képviselőjétől.[5]

Tillich filozófiai háttere az egzisztencializmus, vallási-teológiai kiindulópontja viszont az az archaikus teológiai hagyomány, amely, a hit személyességét és az istenismeretre való kinyílás mindenkiben közös antropológiai adottságát hangsúlyozva, Szent Ágoston meggyőződéséből indul ki. E meggyőződés szerint, Ágostont idézve, „ahol megtaláltam az igazságot, ott Istenre találtam". És fordítva is igaz: az Istent felfedező ember önmagára is rátalál. A lélek törekvése az, hogy meglelje a mindenkiben közös *Egy*et; Isten az emberi megismerésnek nem tárgya, hanem alanya, tehát magának az Isten-kérdésnek is előfeltétele. Az Egy, az Igaz és – belőlük következően – a Jó azonosságának posztulálása kizárja a „kettős abszolútumot", Isten és a teremtett lét ama különválását, amelyet Tamás későbbi eszmélődése véglegesít. Ágoston nyomán mondhatja Tamás kortársa, Szent Bonaventura és vele a ferences iskola, hogy „Isten kivált jelen van a lélekben és így kivált jelen van a megismerésben". Ezért a kételynek sincs alávetve, legfeljebb a tudat hátterébe szorulhat. Mindig látjuk, de nem mindig figyelünk rá: ezt a rossz mint *privatio boni*, a jó hiánya okozza. A *sacrum* tehát oly módon rejlik a *profanum*ban, hogy az ember a szívében őrzi szakrális lényegét. Ez a vallásfilozófia egyik – és Tillich szerint egyedül korrekt – típusa, az *ontológiai*, amely úgy közelít Istenhez, hogy legyőzni igyekszik az elidegenedést, megszüntetni a távolságot. Az ontológiai istenismeret alapozza meg azt a misztikus tradíciót, amely szerint „Isten és a Lélek között nincs idegenség, sem távolság" (Eckhart mester). Szent Tamás művét viszont a *kozmológiai* istenismeret útjának kijelölése határozza meg: Tamás azt az irányt követi, amelyet Szent Anzelm szabott megállapításával, hogy ti. Isten nem a minden megismerés mélyén működő Egyetlen, hanem a megismerendő létező közül a legfőbb és legvalódibb: *ens realissimum*. Tamás azzal, hogy különválasztja a bölcsességet *(sapientia)* a tudománytól *(scientia)*, vagyis a hit általi, érzék feletti istenismeretet a teremtett világra irányuló és az érzékekből kiinduló tapasztalati ismeretektől és a belőlük levont racionális következtetésektől, Istent a megismerés tárgyává fokozza le, amely ráadásul nem is szükségképpen elérhető. Ő az okozataiban megnyilvánuló legfőbb Ok, kozmikus princípium, amelyre a látható világban vizsgálódó, saját törvényeinek engedelmeskedő ráció nem feltétlenül következtet. Tillich a skolasztika utáni bölcselettörténet főbb állomásait végigjárva arra a meggyőződésre jut, hogy az egzisztencializmus filozófiai tapasztalatára építő teológiának, amely egyben a kultúra teológiája is, helyre kell állítania az Ágoston és a középkori ferences iskola sugallta egységet. Isten ismeretére az emberhez ember voltánál fogva hozzátartozó *Inconditionné* (Feltétlenség) tudomásulvétele vezet el, amely nem azonos az Abszolutummal (akit hagyományosan Istennek nevezünk), hiszen az Abszolútum szó eloldottságot, különbözőséget, elkülönbözést jelöl, míg a Feltétlen a legmélyebb Azonosság szava. A véges létező végességének elemzése szükségképpen elvezet a végtelen és feltétlen adottság felismeréséig. A vallás *ontológiai* megközelítése itt egészülhet ki, immár helytálló módon, a *kozmológiai*val: a teljesség mint hiány, a szorongás, a gond, az értelmetlenség élménye negatív úton jelez az ember eredeti rendeltetéséről, amely mind kulturális, mind természeti környezetében, az *önmaguktól ismerős* elvek (principia per se nota) fényében, vagyis a Feltétlenségről tudomást szerezve kíván visszatérni az Egy, az Igaz és a Jó teremtetlen, isteni egységéhez. A *kozmológiai* megközelítés másik affirmatív útját a „teljesség", az „életlendület",

a „Gestalt" (alak) fogalmai szegélyezik: ami feltétlen, mindig valamilyen konkrét tapasztalatban nyilvánul meg, mintegy tetten érhető a létélmény totalitásának szimbolikus és művészi kifejezéseiben.

Tillich végkövetkeztetése kizárja azt a kultúrát, amely nem vallási eredetű és lényegű volna. A kultúra transzcendenciája a belső figyelem, az Egyetlenre irányuló szemlélődés számára mindenkor felismerhető.

Szerzőnk eszmefuttatása kísérlet a platonikus ihletű hagyomány összekapcsolására azzal a kultúrával, amely – szerinte – Tamás szellemi ténykedése nyomán szakadt el vallásos gyökereitől, az ember isteni természetű középpontjától. Tillich nem megtéríteni akarja a kultúrát, hanem öntörvényűségén belül felismertetni kívánja egytörvényűségét, a sokrétűségében rejlő mély homogeneitást. Törekvésének kétségkívül elévülhetetlen érdeme, hogy nem szünteti meg az azonosság és a különbözőség dialektikáját, minden kulturált dialógus alapját. Eszmélődésének misztikus kiindulópontját viszont alig néhány évtized múltán is némiképp meghaladottnak érezhetjük. Végkövetkeztetését már nem: a kultúra hívő befogadójának alighanem örök feladata, hogy egységes és Isten-központú világképébe beillessze az ember alkotta értékeket. Tillich középkori teológusai ugyanakkor egy olyan örökséget abszolutizálnak, amely nem csupán a keresztény hithagyomány első és jóformán kizárólagos kulturális beágyazódásából fakad, s nemcsak szellemi kincsekkel gazdagította a keresztény hitközvetítés múltját, nemcsak egészen ki nem merített tartaléka a jelenkor reflexiójának, hanem egyszersmind értékeivel együtt is terhes batyu. Hiszen az Egy megismerésére és a megvilágosodásra mint kiváltságos ismeretmódra alapozott gondolkodás létrehozta azt az egyházmodellt is, a közvetítésnek azt a rendszerét, amelynek érvénye a modernséggel folytatott párbeszéd szempontjából megkérdőjelezhető. Tillich még úgy látta, hogy a közvetlen istenismeret paradigmája a lélek és Isten kapcsolatának szolgálatába állítható, s így a protestantizmus eredeti törekvésével összhangban, kiküszöbölhető annak a bonyolult közvetítőrendszernek, vagyis az egyházi intézménynek a túlsúlya, amelyet szerinte Aquinói Szent Tamás meggyőződése csak tovább növelt. (A racionális megismerés és a hitbeli megismerés szétválasztása Tamásnál feltételezi a hitismeretet értelmező és közvetítő egyházi tekintélyt). Tillich arra talán kevésbé gondolt, hogy Ágoston, de főként Bonaventura és a ferences iskola megvilágosodástana egy olyan egyházszerkezetet legitimált, amely mindenekelőtt a szentségi hierarchia többletbölcsességére vezeti vissza tekintélyét, a teológiai tudományosság autonómiáját előszeretettel vonja kétségbe, s a világi kultúra isteni szikráira még Bonaventura után 700 esztendővel is gyanakodva tekint. Nem szólva arról, hogy épp az Egy vonzásának jegyében az egyház gondolatformái számára nemcsak hogy hosszú időre szólóan idegen maradt a Sokra, a Másra, magukra a Létezőkre csodálkozó, jelképesen „arisztoteleszi" arculatúnak tekinthető laikus kultúra, hanem évszázadokra megszűnt a dialógus lehetősége is.

Szent Tamás jelenkori olvasata azonban más irányba is terelheti figyelmünket, s e tekintetben sokat köszönhetünk annak a századunkban végbement tomista megújulásnak, amely a középkori teológus művét kiemelte a hivatali skolasztika szűkös keretei közül, s olyan katolikus gondolkodók kiindulópontjául szolgált, mint Karl Rahner és Marie-Dominique Chenu. Tamás ugyanis egyrészt nem az értelmi megismerés Istentől – egyébként csak üggyel-bajjal – elszakadó autonómiáját követeli, hanem teológiailag rögzíti a teremtés biblikus szemléletéből eleve adódó konzekvenciákat. Másrészt

magát a teológiát is az ésszerűségek területére sorolva távlatot nyit az egyház önreflexiója, önkritikája, öntisztulása számára. Ha ugyanis – mint vallja – a természetet és a kultúrát önállóságában is az Isten felé való törekvés, a vágyakozás, az Istenhez rendeltség jellemzi, akkor az is nyilvánvaló, hogy az isteni igazság közvetítésére szolgáló intézmény, az egyház a megismerhető, *tehát* az intellektus eszközeivel vizsgálható, felülvizsgálható valóság. Azaz kritikusan, járulékos – és mulandó – jegyeinek megújuló elkülönítésével értelmezhető. Amikor Tamás távolságot teremt kultusz és kultúra között, egyszersmind a kultusz kulturális összetevőire is ráirányítja figyelmünket.

Ez a felismerés vezérli másik teológusunkat, Ghislain Lafont-t, midőn a tamási analógia korszerű üzenetére összpontosít. Tamás természetfogalma elsősorban nem az ontológia helyettesítése valamiféle elidegenedett kozmológiával, nem is annyira absztrakt fogalom, mely felváltja az istenismeret bensőséges közvetlenségét, hanem „a valóság elgondolásának művészete". Az a látásnál és szemlélésnél is erőteljesebb látomás, amely mindvégig megőrzi az azonosság és a különbözőség feszes dialektikáját, s amely az egységet kizárólag a teremtmény szabadsága, mivoltából következő mássága, a kölcsönösségben is megőrzött és méltóságát biztosító távolsága jegyében szemléli. Az a misztikus „visszatérés" és „felemelkedés", amely a világ kultúrájában kizárólag az istenazonosság jelzéseire figyel, könnyen elvéti magát a létezőt, a különbözőt, azt, aki *visszatérni* hivatott. Márpedig Tamás szerint a teremtés olyan létezők létrehívásában áll, akik az istenhasonlóság mellett sajátos aktivitással rendelkeznek. Transzcendens céljukat és vágyukat a cselekvő értelem, az *intellectus agens* mindenkiben egyedi, személyes, megismételhetetlen formát öltő tevékenysége rajzolja ki, főként annak szemében, aki kinyilatkoztatott hit fényében közelít a teremtményekhez. Mivel a transzcendens ismeret nem szükségszerű, az ezzel rendelkezők a teremtmény jogát becsülik meg, amikor ezt az ismeretet nem kérik számon teremtménytársaikon. A szabadság ugyanis egyrészt magában hordozza a távolság áldását, amennyiben ez teszi lehetővé az Isten teremtette értelemnek a létezők felé való kibontakoztatását, másrészt az eltávolodás kockázatát, ami minden valóban személyes kapcsolat velejárója. Tamás értékeli az ember testi mivoltát: individuációját az anyag által, az érzékek *kronológiai* elsőbbségét és a szenvedélyek pozitív szerepét a megismerésben. Isten a *vágy* horizontján sejlik fel, ugyanakkor az értelem használata – a kinyilatkoztatás tényeivel való párbeszédben – közelebb vihet hozzá. A hitbeli ismeret nem fokozza le a racionális ismeretet. Ugyanakkor a megismerés legmagasabb foka, egyszersmind isteni oka és forrása a *szeretet.* A nyelvhasználat alaptörvénye, az *analógia* pedig lehetővé teszi, hogy a valóság legkülönbözőbb szintjeiről értelmesen beszéljünk. Lafont szerint Tamás a dialogikus szemlélet megalapozója: a közelségben a távolságra, a különbözőségben a kölcsönösségre ügyel és viszont.

3. A teremtés szabadsága a Bibliában

Tamás – jóllehet, fejtegetéseiben az allegorikus bibliamagyarázatokat a spekuláció lendülete vezérli, s az elsősorban újszövetségi idézeteket alárendeli a dogmatikai igyekezetnek – bennfoglaltan a Teremtés könyvének ma is helytálló értelmezésére támaszkodik, amikor különbséget tesz az ismeretek területei és minőségei között.

A Genezis könyvében, az Isten teremtő munkáját hét napra tagoló első fejezet végén, himnikus költemény hangzik el. Kezdősorainak gondolatritmusa kristálytisztán fogalmazza meg a bibliai teremtéshit apóriáját:

Megteremtette Isten
az embert a maga képmására,
Isten képmására teremtette
(Ter 1,27)

A korai keresztény századokban, a gnózissal vitatkozva az atyák elszántan védelmezték a teremtés *szabadságának* ortodox nézetét. A világ kezdetén a teremtő szeretet szabad gesztusa áll, nem az isteni lényeg szükségszerű emanációja. Az ember istenképmás-voltának lényeges eleme tehát épp a szabadság. Az ember nemcsak teremtett, hanem megszólított lény is. Szabadsága teszi hitelessé azt az igent, amelyet az ember istenképmás-mivoltában Teremtőjére és a Teremtő által jónak minősített világra válaszként kimondhat. A Biblia egyik legeredetibb kijelentése, hogy Isten *szóval* teremt, s az ember szavával válaszol. A szabad válasz lehetősége viszont a különbözés tényén alapul. A világ így természeténél – teremtettségénél – fogva dialogikus szerkezetű. A képmás attól képmás, hogy hasonló, abban hasonló, hogy szabad, azért szabad, mert különbözni képes, noha azért különbözik, hogy személyként válaszolhasson, s a párbeszédben kölcsönösségre lépjen. Az apória tehát végsősoron az, hogy az ember *különbözősége által hasonló,* ugyanakkor szabadsága a gyökeres elkülönbözés, a bűn lehetőségét is magában foglalja. A Bibliából kiinduló teológiai reflexió ezért mindenkor szembesül a teremtmény e tulajdonságával, melyről kimondatott, hogy *jó,* akkor is, ha, vagy épp azért, mert a megszólítás visszautasításának kockázatát rejti. E kockázat, a Teremtő és a teremtmény közti kölcsönösség, az emberi kapcsolatok mintájára, magában foglalja a *tiltás* és az *engedély* mozzanatát. Az Istennek fenntartott paradicsomi terület, a jó és a rossz tudásának fája korántsem az embert legnemesebb törekvéseiben korlátozni kívánó isteni önkény jelképe, hanem ellenkezőleg, a kapcsolat és az ismeret szabadságának feltétele. A személyes kapcsolatok szférájában valamennyi ismeret e szimbolikus övezet tiszteletben tartásának, a Másikhoz való közelítés engedélyhez és tiltáshoz kötött lehetőségeinek és korlátainak függvénye. A Teremtés könyve szerint mind Istent, mind pedig képmását az a szabadság jellemzi, amely a kapcsolatot az önátadás és a személyi integritás, a közelség és a távolság, az engedély és a tiltás pólusai közé állítja. „A titkokat ne lesd meg", halljuk József Attilát, ugyanakkor a titkok szabadon feltárhatók. A titoksértés után a szimbolikus szakítás, a mítosz nyelvén a paradicsomból való kiűzetés nem meglepő: a szabadsággal történt visszaélés következményének fájdalmasan ismerős tapasztalatát fogalmazza meg. Annál meglepőbb viszont a hűség és az áldás, amellyel a teremtő az áldatlan helyzetben is elkíséri teremtményét. Egymáshoz rendeltségük alapja továbbra is a szabad kölcsönösség marad, a másságban feltáruló hasonlóság, titok és megismerés komplementaritása.

A II. vatikáni zsinat *Gaudium et Spes* című konstitúciója *(Az egyház a mai világban)* ugyancsak a teremtés és a szabadság pozitív tényének megerősítésével vezeti be a jelenkor emberéről és kultúrájáról szóló fejtegetéseit (GS 12). A kultúra autonómiája egyenesen következik a teremtés bibliai felfogásából. A különbözés általi hasonlóság ténye ugyanakkor minden időben kényes feladattá teszi az arányok mérlegelését, és merőben ellentétes következtetésekre is alkalmat ad. A feszültség, szabadság és felelősség, különbözés és függőség feszültsége, amit a *képmás* szó önmagában is érzékeltet, nem feloldásra, hanem fenntartásra és elfogadásra vár.

Hosszasabban elidőztünk a skolasztika ama fordulópontjánál, amelyet indokoltabb *antropológiai*nak neveznünk, semmint *kozmológiai*nak. Célom természetesen nem az egyházi gondolkodás skolasztikus stádiumának értékelése, miként illetékességem

sem terjed ki Szent Tamás művének tüzetesebb vizsgálatára. Csupán egy olyan gondolkodási modell ősére kívántam felhívni a figyelmet, amely kifinomult arányérzékével a jelen korban is felkínálja a közelség és távolság ama szintézisét, amely a vallási kultúra és a világi kultúra együttes elgondolásának alapja. Jelen töprengés nyilvánvaló hiánya a hagyományos vallási kultúrkincs értékének hangoztatása, ez azonban evidenciák sorolását jelentené. Mindazonáltal a történelmi egyházak Európa-szerte hol keserűbben, hol bátrabb bizalommal tudomásul veszik: a vallásos kultúra hegemóniájáról évszázadok óta nem beszélhetünk, és befolyásáról a mindennapok kultúrájára is egyre kevésbé, az ún. népi vallásosság pedig részben terhes, értékeit tekintve pedig veszélyeztetett hagyományként, rezervátumba szorulva osztozik a folklór más megnyilvánulásainak sorsában. Megvallom, hogy határértékként elfogadhatónak tűnik számomra a radikális protestantizmus ama nézete, amely szerint a *vallás* szó a kereszténység szempontjából inkább negatív jelentésű. A kollektív, rituális formák megmerevedésére vonatkozik, szemben a hit döntést feltételező személyességével. „A vallás hitetlenség, tanította Barth, ami azonban nem *értékítélet*, csupán ténymegállapítás".[6] Mégsem kerülöm a *vallás* kifejezést, hiszen még e szigorú szemlélet sem azonosítja a *homo religiosus* sajátos tartalmaival. A kollektív megnyilvánulások résztvevőitől, ha nem akarunk a felületes általánosítás hibájába esni, éppoly nehezen vitatható el a legmélyebb individuális-hitbeli motiváció, mint amennyire a legszemélyesebb opcióktól a következetlenség és a kiürült szokások rögzülésének kísértése.

4. A keresztény kultúra fogalmához

Az olyan terebélyes és rendkívül tagolt embercsoportok, mint a történelmi egyházak és a sokféle szempontból leírható laikus társadalmak kapcsolatát az értékátadás és az értékbefogadás nagy és szigorú játéka, a felelősség és a szabadság, az egyházak részéről a missziós tudat, és – elvben feltétlenül – a másság tisztelete jellemzi. A missziós tudat maga is sokrétű, s már az Újszövetség létrejötte idején legalább két típusa rajzolódik ki. Az egyik a világ üdvösségének gondját az igaz tanítás és az erkölcsi szabályok szigorú rendszerének kiépülése irányába terelő, s a tanítás és életmód mind egyetemesebb megismertetését célul kitűző teljességigény, amely – a különbözőség kisebb-nagyobb mértékű elfogadása mellett – az egyesítés jegyében munkálkodik. Ennek a törekvésnek volt közismert jelszava az „extra ecclesiam non est salus" (az egyházon kívül nincs üdvösség), s maga a szemlélet akkor is érvényben maradt, amikor az egyház szót már ökumenikusan, a szétvált felekezetek egyenrangúságának tudatában értelmezték; sőt talán az *ökuméné* (az egyetemesség) fogalmának kiterjesztése azokra, akik nem tartoznak ugyan szervezetileg valamely egyházhoz, de törekvéseikben a humanitás értékeinek tisztelete nyilvánul meg, e missziós gondolkodás korszerűbb változata szerint ugyancsak összeegyeztethető a *láthatatlan egyház* teológiai hipotézisével, az üdvösségre meghívottak határokat nem ismerő, nagy gyülekezetével.

A másik, az egyházak fejlődéstörténete során némiképp elhalványult, ám Jézus Krisztus szavával és életével ugyancsak megalapozható modell a szolgálat ingyenessége, abszolútuma, vagyis eloldása mindenfajta érdektől – még az Isten szándékával megokolt érdekektől is. Ez a szemlélet a keresztények kisebbségi létének vállalásából indul ki, s a kisebbségi lét elfogadását nem csupán a nagyegyház történelmi kudarcainak, relatív hatástalanságának, missziós bűneinek, a fizikai, kulturális vagy lelki erőszak megnyilvánulásainak tanulságaiba való beletörődés sugallja, hanem az a meggyőződés is,

hogy a Krisztus által meghirdetett szeretet alapvonása a szolgáló feltétlenség, s a „világ üdve" annyiban múlik az egyházon, amennyiben az kinek-kinek a saját, személyvoltához méltó emberi kiteljesedését, a teremtett világban történő boldogulását szolgálja. A „boldogok a szegények" jézusi mondása, *az evangélium szíve* olyan rejtett valóságot takar, amely Isten ingyenes adománya az Isten Országának szimbólumával kifejezett transzcendens valóságban, Isten Országát a földön viszont a szegényeknek szóval és tettel, a szeretet és a szolgálat megannyi leleményével hirdetett örömhír kommunikálja. Az evangélium nem határolja körül a szegények világát: érthető tehát a fogalom bővülése: a Lukács-evangélium *szegényekről*, a Máté-evangélium *lelki szegényekről* beszél. Jézus másik mondása tehát, hogy „szegények mindig lesznek köztetek", nemcsak a gazdasági szempontból szegény rétegekre vonatkoztatható, hanem a mindenkori emberre, mint „hiánylényre" (A. Gehlen) is. A szolgálatnak ezért fontos, de nem kizárólagos színtere a hátrányos társadalmi helyzetűek világa. Ez azt is jelenti, hogy az emberi kultúra valamennyi területén van adnivalója az egyházaknak, amennyiben – hitük szerint – az emberi teljesség üzenetét és ígéretét hordozzák. A szolgálat imperatívuszát szervesen egészíti ki a *kölcsönösség kultúrája*, amelynek emblematikus összefoglalója Szent Pál Rómaiakhoz írt levelének mondata: „Örvendezzetek az örvendezőkkel, a sírókkal pedig sírjatok" (12, 15). Az örvendezésben való részvétel a világ *saját* ünnepeinek elfogadását, az együttsírás a kereszténységnek a *tragikum* iránti érzékenységét, mindkettő pedig a tanítás mellett a *megértés* megkerülhetetlen etikai normáját jelenti. A részvét, a megértés, a belőlük fakadó ítéletmentesség, a „jók és gonoszakat" egyként elfogadó szeretet (amely ugyanakkor nem szűnik meg éles figyelemmel különböztetni jóság és gonoszság között: a keresztény hagyomány kezdeteitől fogva *diakrisis*nek, latin szóval *discretio*nak nevezik a különbségtevésnek ezt az ítélkezéstől pontosan elhatárolható, isteni ajándéknak tekintett képességét), a szolgálat ingyenessége, a feltétlen közösségvállalás minden teremtménnyel – mindezek olyan sarkpontjai a keresztény tanításnak, amelyek akár a hit sajátos *ellenkultúrá*jának alakzatát is kirajzolhatják, amennyiben megvalósulásukhoz az a többlettartalom, az *egyenlőtlenek kölcsönössége* szükséges, amely az emberi együttélés társadalmi képleteinek egyikéből sem vezethető le, s amelyet a Biblia kegyelemnek hív. Az egyház jövője sokban múlik majd e kétféle missziós irány okos összebékítésén. Az evangélium hirdetése nemcsak az átadás gesztusát, hanem a világban, „a történelem átvérzett szövetében" működő transzcendens szándék *kiolvasását* is jelenti. Ennyiben intő jel, hogy – többek között – Pilinszky költészete még nem vált a hazai egyházi köztudat fundamentumának egyik jelentékeny rétegévé.

Az adakozó befogadás, amely a világ autonóm kultúrája iránti érzékenységet – a különbözőségen alapuló egység kommunikációs mintája szerint – összehangolja az evangélium alapgesztusainak ellenkultúrájával, az egyházi közösség esztétikai megjelenítésében is döntő szerepet játszhat. Nemcsak azáltal, hogy az egyház határozottabban mondhat igent a művészi minőségre – szemben a giccskultúrával, templomon belül és kívül –, valamint a „késő újkori" kultúra játékos megnyilvánulásaira, a kísérletező szabadságra, s azokra a fokozatokra, amelyek korunk emberét oly változatos távolságban és közelségben láttatják a szorosan vett egyházi közösséghez képest.[7] Hanem azáltal is, hogy liturgiájába, a kultúráktól függő kultuszba bebocsátja társadalmi környezetének élményvilágát, nyelvét, képi-szimbolikus kifejezésformáit. Meggyőződésem szerint az evangélium, noha feloldotta „szent" és „profán" térbeli határait, különbségüket nem szüntette meg. *Szent ott van, ahol a feltétlen szeretet, valamint az adakozás egyszerű formái találkoznak és kölcsönösségre lépnek a világ kultúrájának gazdagságával.* És fordítva is:

a kinyilatkoztatott tanítás gazdagsága a szegények – és szegénységünk – mélyvilágával. E gazdag szegénység a hit felől nézve a teljesség vágyának kifejeződése, utópisztikus természetű, vagy legalábbis *heteronóm:* valami másra, a Másikra utal, várakozik, átéli a dialógus idődimenzióját, amelyben nem csupán válaszok léteznek, hanem ígéret is.[8] A kereszténység *alapító elbeszélése* az ígéret mindenkor új megközelítést, értelmező megtisztítását igénylő szimbólumaival járulhat hozzá leginkább az így kiterjesztett, nagy párbeszédhez. A fentiek alapján talán kijelölhető a vallásos (közelebbről a keresztény) kultúra négy tartóoszlopa: az *értelmi megismerés* autonómiájának tisztelete; a liturgikus *közösség,* amely megújuló formákra ösztönző ősi szimbolikájában egyre inkább testvéri arculatot ölt, imádságos figyelemmel fogja fel, a másság és azonosság dialektikájával és rokonszenvével építi magába a világ és az „idők" jeleit; a közösségnek és a közösség által a világnak nyújtott szeretetteljes *szolgálat;* és az eszkatologikus *várakozás,* amely a jelenbe köszöntő jövőre irányul, és a dialógust a bizalom idejeként éli meg.

JEGYZETEK

1 A platonikus vagy „újplatonizáló" egyházképről l.: Ghislain Lafont, *Histoire théologique de l'Église catholique, Paris 1994.* A szerző felismerései jelen gondolatmenet egyik vezérfonalát alkotják.

2 G. Lohfink kifejezése, l. a szerző művét: *Milyennek akarta Jézus a közösséget?* Egyházfórum-könyvek, Zürich 1992.

3 Vö.: Vályi Nagy Ervin: *Vallás a teológiában – vallás a közéletben,* in: Minden idők peremén. Válogatott írások, Basel/Budapest 1993. 210–218. o.

4 Paul Tillich, *Théologie de la culture,* Paris 1959, 19–39. o.

5 Ghislain Lafont, *i. m.* 176–184. o.

6 Idézi Vályi Nagy Ervin, *i. m.* 211. o.

7 A posztmodern keresztény értékeléséhez értékes szempontokkal szolgál Elmar Salmann filozófus, bencés szerzetes (Pontificio Ateneo S. Anselmo) előadása: *Röntgenaufnahme unseres postkonziliaren Seelenzustandes – Kirche und Moderne* (Róma 1994., kézirat).

8 A kultúra heteronómiájához és az újabb teológia válaszlehetőségeihez l.: Ghislain Lafont, *Dieu, le temps et l'être,* Paris 1986.

NÉZŐ

BERNÁTH ÁRPÁD

Heinrich Böll Szentesen

Heinrich Böll 1944. július 9-én vasárnap egy német katonavonattal érkezett Szentesre. Jöveteléről még a helyi lap sem adott hírt. Nincs is ezen mit csodálkozni: bár Böll már a 26. évét taposta, még semmit sem tett a halhatatlanságért. A háború kitörése óta katonáskodó fiatalembernek csak egy célja volt, túlélni a harcokat. (Böll később többször megírta, hogy korosztálya minden hat férfitagja közül csak kettő érte meg a háború végét: így esélye a túlélésre kisebb volt, mintha a legvakmerőbbek „játékával", az orosz roulett-tel kísértette volna a halált.) Szentesre is egy súlyos sebesülés juttatta, itt, távol a balkáni fronttól kezelték egy német hadikórházban. A Szentesi Napló egyébként azt sem találhatta feljegyzésre méltónak, hogy mikor települt a Böllt befogadó 2/601-es számú német hadikórház a városba. Pedig ez az esemény alaposan megzavarta az iskolák életét. A gimnázium épületét már május hónapban lefoglalták a kórház számára, később pedig kisajátították a Bartha János Téli Gazdasági Iskolát is. De még a korabeli hivatalos iratokból sem tudjuk a németek mozgását pontosan megállapítani. Csak igen hiányosan maradtak fenn, s a megmaradtak sem mindig megbízhatóak. Fennmaradtak viszont Böll Szentesről írott levelei, amelyek így segíthetnek nekünk, hogy a város történetének egy jelentős szakaszáról pontosabb képet kapjunk. A Csongrád megyei Levéltár Szentesi Fióklevéltárában őrzött polgármesteri iratok tanúsága szerint például a M. kir. szegedi 5. honvéd kerületi parancsnokság csak 1944. július hó 22-én jelölte ki a szentesi Apponyi téri „Téli Mezőgazdasági Iskolát" a Szentesre települő német hadikórház fertőző osztálya számára.[1] De Böll levelezéséből kiderül, hogy őt kezdettől fogva, vagyis július 9-től a mezőgazdasági iskola épületében helyezték el. Úgy látszik, a bürokrácia lassabban dolgozott, mint a megszálló hadsereg.

Böll természetesen mit sem tudott a kórház elhelyezésének legalitása körüli bonyodalmakról: számára az volt a fontos, hogy végre megfelelő körülmények közé került. Július 12-én azt írja Köln környékén élő feleségének, hogy amíg valóban súlyos beteg volt, amíg magas láz is gyötörte, amíg sebesülése elfertőződhetett volna, koszos szalmazsákokra fektették, nem tudott rendesen tisztálkodni, nem volt módja ruhát, tiszta fehérneműt váltani. Szentesen, ahová már szinte felgyógyultan érkezett, fehér ágyba került, szép és ápolt környezetbe. Böllnek arról sem volt tudomása, legalábbis a levelek tanúsága szerint, hogy az ágyak, a mosdók és tükrök csak részben tartoztak az iskola internátusának berendezéséhez. A kórház bútorzata ugyanis jórészt a szentesi zsidó közraktárból származott – „használatra átadva" –, érkezését megelőzte a szentesi zsidóság deportálása. Az iratokból ez esetben sem kapunk tiszta képet: a már idézett kerületi parancsnokság által kiadott megkésett utasítás szerint ugyanis a tanulóotthon bútorait az iskola igazgatójának, s nem a német hadseregnek kell „leendő rendelkezésére" bocsátani, annál is inkább, mert az „ágyak stb. fertőző betegek által való használata nemkívánatos, illetve aggályos". Az átadott zsidó ingóságot felsoroló listák pedig folya-

matosan készülnek, még augusztusban is, amikor Böll már útban van Franciaország, Metz városa felé, sőt már a hadikórház áttelepítésére is megkezdődtek az előkészületek. A fertőzés miatti aggodalom – mi mindenre kell gondolni egy háborúban! – végül is alaptalannak bizonyult: 1945 májusában Regele János megbízott igazgató jelenthette főhatóságának, hogy az iskola épületében levő internátus „csak kismérvű rongálódást szenvedett (falleverés, ablaktörés), az ágyak – 18 darab kivételével, mit az orosz parancsnokság kölcsönvett – megvannak."

De nem a Bartha János Téli Mezőgazdasági Iskola története a témám, hanem Heinrich Böll szentesi tartózkodása, amelyet elsősorban kiadás előtt álló, a család által rendelkezésemre bocsátott tizenkilenc szentesi leveléből ismerek,[2] s amelyet rekonstruálni segíthet magyarországi élményeiből táplálkozó műveinek életrajzi olvasata,[3] s nem utolsósorban a szentesiek, a kortársak emlékezete is.[4] Mit jelentett tehát Böll számára az a huszonhárom nap, amelyet 1944. júl. 9. és 31. között Szentesen töltött? Először is nyugalmat, időt az elmélkedésre: ez a bő három hét volt a háború hatodik évében, harmadik komolyabb, és mindhárom közül talán a legsúlyosabb sebesülése után Böll legbékésebb, leggondtalanabb időszaka. Ezt akkor értjük meg igazán, ha felidézzük a szentesi tartózkodást keretező történéseket.

Az év elején még Odesszában van, ahol az 1943. dec. 2-án szerzett fejsérülését kezelik. Ahogy gyógyul, egyre nagyobb távolságra tudják szállítani, s így egyre távolabb kerülhet a fronttól is, de életkörülményei keveset javulnak. Nem tudja felvenni családjával a kapcsolatot. Több mint 100 napig nem kap hazulról levelet, s ezt nehezebben viseli el, mint sebesülését. Felgyógyulása után rövid ideig a francia határ közelében állomásoztatják. 1944. máj. 17-én bevagonírozzák egységét, s elindul újra keletre, ismeretlen céllal. A magyar határt 1944. máj. 20-ról 21-ére virradó éjszaka lépik át Bruck an der Leithánál. Útirány: Budapest, Debrecen, Erdély, Románia. 1944. máj. 25/26-án éjszaka érkeznek Iasiba. Már az első bevetésnél, 1944. máj. 31-én, a pünkösd utáni szerda reggelén, 6 óra körül Iasi közelében egy gránátrepeszt kap a hátába. „Pont, amikor megsebesültem és úgy-ahogy bekötöztek, orosz páncélosok törtek be és nekünk futnunk kellett; ezzel egy időben orosz gyalogságtól feketéllett minden 50 méterre előttünk! Ez volt a legrosszabb, ez a menekülés, de Isten megmentett és megőrzött" – írja feleségének a halálos veszedelem után. Böllt visszaviszik Iasiba. Közben a Friessner tábornok parancsnoksága alatt álló német „Dél-Ukrajna" hadseregcsoport ellentámadása megtörik, a front ezen a szakaszon megáll. Majd csak augusztus 20-án mozdul meg újra, de ekkor már a Malinovszkij vezette második Ukrán Front tör át Bukarest és a román olajmezők irányába. Így Böll kórházvonata, amellyel jún. 2-án Iasit elhagyva Magyarország felé vette útját, egy viszonylag békés világ felé halad. Jún. 5-én Sepsiszentgyörgyre érkezik.[5] Jún. 15-én elindulnak Sepsiszentgyörgyről Debrecen irányába. Az első éjszaka Marosvásárhelyen áll a kórházvonat. A következő állomáson Böllt leveszik a vonatról, orvosi ellátásra szorul. Hamarosan tovább utazhat: jún. 17-én este (vagy esetleg csak 18-án reggel – a levelek nem adnak egyértelmű eligazítást) már Debrecenben van, ahol júl. 8-ig marad. Innen kétnapos vonatozás után érkezik Szentesre.

Miután Szentesen gyógyultnak minősítik, nem tér vissza a frontra. Eléri, hogy az útiparancsba a célállomást (szabályellenesen) maga töltheti ki. Ahelyett, hogy visszautazna Iasiba, inkább Metzbe, csapattestének eredeti állomáshelyére igyekszik.[6] Abban bízik, hogy hamarosan véget ér a háború, és ekkor nyugaton nagyobb biztonságban lesz. És ami számára a legfontosabb, közelebb feleségéhez, családjához. Életveszélyes kalandba kezd tehát a túlélés érdekében. Metzből rövidesen hazautazik, majd beteget

jelent: manipulált lázzal, maga által készített vagy kiigazított iratokkal egyre többet tartózkodik feleségénél. Szabadságra küldi magát, majd bujkál, szabadcsapatoknál húzza meg magát, míg végül egy hónappal Németország kapitulációja előtt, 1945. április 9-én az amerikaiak fogságba ejtik.

Ebben az eseménysorban – mint láthatjuk – fordulópontot képez Szentes: itt, a szentesi biztonságban és nyugalomban érlelődött meg Böllben az elhatározás, hogy megtagadja a szolgálatot, hogy sorsát saját kezébe vegye. Minden bizonnyal nagy szerepet játszott merész és morális kérdéseket is felvető elhatározásában, hogy Szentesen érték a franciaországi partraszállás hírei, s hogy itt tudta meg: Hitler ellen merényletet követtek el a Wehrmacht tisztjei. Ezeket az eseményeket leveleiben is megemlíti. Megjegyzéseinek értékelésénél természetesen figyelembe kell vennünk, hogy számolnia kellett a cenzúrával. Nem lehet minden kijelentését készpénznek venni. De végül is kizárólag a tábori posta volt az egyetlen kapcsolat családjával – egyedül ezen az úton tudta véleményét és terveit feleségével közölni. Ezért vakmerő és ravasz volt egyszerre: sokszor meglepően szókimondó, sokszor író módjára rejtőzködő. De számított a megértő olvasóra. Az a sok száz levél, amit a háború alatt írt haza, ebben az értelemben is fölkészülés volt az írói pályára. Érdekes például megfigyelni, hogyan építi fel a Hitler elleni merénylet másnapján, júl. 21-én kelt levelét. Mint feleségének írt soraiból kiderül, már értesült a nagy eseményről. De mégsem ezzel kezdi sorait. Előbb feleleveníti saját sebesülésének történetét, s arról a reményről ír, amit ehhez a sebesüléshez kötött: hogy ez majd meghozza számára a hazatérést, a háború végét. Azután azzal folytatja: reményeinek beteljesülése bizonytalan, elképzelhető, hogy rövidesen vissza kell térnie a frontra, és a háború megy tovább. De, fűzi hozzá, ami ennél a sebesülésnél nem sikerült, az még sikerülhet a következőnél... S csak ezután tér rá Hitler megsebesülésének, a sikertelen merényletnek hírére, s így kétséges, hogy csak magára gondolt-e, amikor a „sikertelen" megsebesüléséről és a következő sebesüléshez fűzött reményeiről ír.

A július 20-i szentesi események egyébként szimbólumai is lehetnének Böll szentesi tartózkodása lényegének. A már szinte teljesen felgyógyult Böll katonatársaival együtt este műkedvelő koncerten volt. Szentesre érkező német hölgyek adtak elő Beethoven-dalokat, mondtak el néhány szép Rilke-verset. Nők között lenni, zenét hallgatni, méghozzá a kedvenc zeneszerzőtől, versekkel ismerkedni – ez Böll számára maga a béke, mint egyéb levelei, ismert művei egyaránt bizonyítják. Amikor visszatérnek a hadikórházba, hallja, hogy tisztek egy csoportja Hitler élete elleni merénylettel forradalmat akart kirobbantani. Rettenetes izgalom lett úrrá a katonákon, egész éjszaka a rádió mellett ültek és hevesen vitatkoztak.

Böll korábban inkább kerülte katonatársaival a beszélgetést, reménytelennek tartotta a vitát a hitleri propagandát szajkózó bajtársaival. De 1944-ben már nem volt annyira hatásos ez a propaganda. És Böll is változik: erősödik felelősségtudata. Hozzájárult ehhez egy újkeletű barátság is. Sepsiszentgyörgyön hozza össze a sors egy fiatalemberrel, aki igen nagy hatással van rá – sajnálja is nagyon, hogy Debrecenbe menet el kellett szakadnia tőle. Ez a német katona pártállását tekintve valószínűleg kommunista vagy szociáldemokrata volt. Feltehetőleg ő beszélt először Böllnek a háborúról szocialista szemszögből, miközben nyitottnak mutatkozott Böll vallásfilozófiai elmélkedéseivel szemben is.[7] Minden bizonnyal ezek a beszélgetések hozzájárultak ahhoz, hogy Böll Szentesen az esti kilencórás villanyoltások után élénken részt vesz a mind nyíltabb politikai vitákban. Meggyőzni azonban keveseket tud. Az a keresztény hit, amely őt megőrizte attól, hogy akár csak egy rövid időre is azonosuljon a nemzetiszocialisták

által hirdetett célokkal, úgy tűnik számára, kiveszett az emberekből. A szentesi levelekben ezért írja feleségének, hogy ha túléli a háborút, Isten országáért akar dolgozni. „Dolgozni" azt jelenti itt, hogy írni. Böll már bevonulása előtt írói pályára készült. Kezdetben katonaként is sokat olvasott, őrségben vagy pihenőben; ha valahol egyedül tudott maradni, elbeszélések terveit szőtte. De hamarosan teljesen igénybe veszi a szolgálat, felőrlik munkakedvét az önfenntartás gondjai, a számára megfelelő pihenés lehetetlensége a kényszerű összezártságban. E tekintetben is fordulatot hoz magyarországi lábadozása. Itt félre tud húzódni, újra van ideje az elmélkedésre, és mivel a háború vége is belátható közelségbe került, ismét „írói" szemmel kezdi nézni a világot. Tanulmányozza környezetét, igyekszik megérteni a magyarországi állapotokat, sokat olvas.

A Sepsiszentgyörgyön megismert szocialista barátjának nézetei leginkább a szentesiek megfigyelésénél jutnak érvényre. A mezőgazdasági iskola ablakából figyeli a vasútállomás felé tartó bevonulókat és összehasonlítja azokkal, akikkel esti sétái során találkozik a város központjában. A bevonulók láthatólag a legszegényebb réteghez tartoznak, ruhájuk elnyűtt, gyakran még cipő sincs a lábukon, míg az esti sétáló aranyifjúság jólöltözött s jómódú, akárcsak az elegáns magyar tisztikar. Ebből arra következtet, hogy a békés felszín igazságtalan államot takar.

Amennyire lehet, igyekszik szóba elegyedni a magyarokkal, a nyelvi akadályok ellenére is. Nem tudhatjuk, vajon jól értette-e például azt a helyi úszómestert, akivel időnként Magyarország politikai berendezkedéséről beszélgetett, amíg bajtársai a mindennapos sportfoglalkozás keretében a városi uszodában úsztak. (Böll, aki egész életében szívesen úszott, még be nem gyógyult hátsebe miatt nem tarthatott velük.) Böll maga sem tudja, hogy amit érteni vélt, az az úszómester véleménye-e; igyekszik egész gesztikulációját bevonni a hallottak értelmezésébe. Azt hámozza ki végül is a tört német beszédből, hogy a magyarok inkább szerették volna, ha márciusban a németek nem barátként szállták volna meg Magyarországot, hanem ellenségként. Vagyis azt várták, hogy ne erősítsék meg a jelenlegi társadalmi berendezkedést, hanem alakítsák át német mintára. Böllnek már van annyi politikai tapasztalata, hogy ezt legalábbis naiv elképzelésnek tartsa. A megszállás sohasem hozhat szabadságot, írja feleségének egy hasonló véleményt kommentálva.

Élményt jelent számára a cigányokkal való találkozás is. Ugyanakkor nem győz csodálkozni azon, hogy milyen kevesen vannak. Hiszen Magyarországot otthon csak „Cigányország"-ként emlegették. Ha csak teheti, beszédbe is elegyedik velük. (Nem árt itt emlékezni arra, hogy a cigányokat, mint „aszociális", „nép- és államellenes" fajt a náci rezsim kezdettől fogva épp úgy üldözte, mint a zsidókat.) Egyikük arra akarja rávenni Böllt, hogy szökjenek meg együtt – el a csapattól, el a városból, ki a pusztába.[8]

Böll újra sokat olvas. Nem tudjuk, honnét szerezte be szentesi olvasmányait. Talán az iskolaigazgató feleségétől kapta a könyveket, esetleg közkönyvtárakból kölcsönözte. – Mindenesetre lehetősége volt arra is, hogy céltudatosan válassza ki olvasmányait. Valamennyi könyv, amiről feleségének beszámol, az első világháborúról szól, az első világháború gyalogosairól – Böll is gyalogosként szolgálta végig a másodikat. Rudolf G. Bindinget említi, aki egyébként ekkor már hat éve halott, s aki a náci propaganda egyik támogatott írója volt, aztán Werner Beumelburgot, aki önkéntesként vett részt az első világháborúban, a másodikban pedig repülőőrnagyként. Szentesen olvassa Ernst Jüngert is, akit már gimnazista korából ismert: német tanára hívta fel rá figyelmét. Kezdetben a harc mítoszát hirdető nacionalista író 1939-ben megjelent regényével

– *Auf den Marmorklippen* (A márvány szirteken) – vált egyértelműen Hitler bírálójává. Ezt a Jünger-művet, röviddel a háború kitörése előtt, Böll mégis idegenkedve olvasta – akkor éppen Dosztojevszkij és Chesterton volt a példaképe. Itt Szentesen azonban, időközben minden alakjában megtapasztalva a háborút, egyenesen fantasztikusnak találja Ernst Jünger első világháborús naplóját, az *In Stahlgewittern*-t (Acélviharokban). Erről is ír legrészletesebben. Dicséri pontosságát, dicséri élményanyagát. Jünger az első világháború mind a négy évét a fronton töltötte, a legveszélyesebb szakaszokon, szinte állandó tűzben. Ismeri a harc minden borzalmát. Böll szeretné, ha ez a napló állandóan keze ügyében maradhatna, mert benne, ahogy írja, megvan a frontkönyveknek minden erénye, miközben világosságában és szenvedélyességben még felül is múlja társait.[9]

De bármennyire is becsüli most Jüngert, fontosabb marad számára mégis egy másik író, akit még a háború elején, 1941 novemberében Franciaországban olvasott, s erről egyik szentesi levelében is megemlékezik. Ernst Wiechertről van szó, akinek háborúélménye Böll olvasatában az abszolút „szegényeké", míg Jünger a „hatalmasok" háborúélményét ábrázolja. Bár Jüngert ugyan meg tudja érteni, de továbbra is jobban szereti Wiechertet, akin, véli Böll, mint az abszolút „szegényeken" mind, a háború súlyos sebet ejtett.[10] Jünger arisztokratikus fölénye, rideg felülállása végül is kevésbé érinti meg, mint azoknak a szenvedése, akiket Wiechert ír le. A legnyomorúságosabb katonákat, a gyalogos közlegényeket a patakzó vér jelöli meg, amiben, mint Böll írja, időnként szó szerint gázolniuk kell.

Ehhez a Wiechert-ábrázoláshoz méri ismét saját élményeit, igyekszik magának megfogalmazni az első és a második világháború közötti különbséget. Arra jut, hogy a második világháború súlyosabb sebeket ejt, mint az előző. Ezek a sebek majdnem olyan gyógyíthatatlanok, mint amilyen gyógyíthatatlanok hite szerint Krisztus örökké vérző sebei. Sebesülése és a világ helyzete így válik egyetlen képben megragadhatóvá, s ez a kép egyben már a születőben lévő író egyik alapképe és alapképlete. Annál is inkább, mert összekapcsolódhat egy régebbi, háború előtti irodalmi élménnyel. Heinrich Böllt gyermekkora óta izgatta a *Nibelung-ének* hősének, Siegfriednek a története. Siegfried megfürdött a legyőzött sárkány sebezhetetlenné tevő vérében. Egy testére tapadt hársfalevél azonban mégis kiszolgáltatottá tette, ahogy Krisztus kiszolgáltatott volt Ádám bűne által. Sebezhetőség és erő fonódik össze az íróságról kialakuló képében és saját sorsáról alkotott elképzelésében is. Böll azzal a hittel vett részt a világháborúban, hogy küldetése van, s e küldetése végett túl fogja élni a világégést. Ugyanakkor újra és újra épp a sebesüléstől várta a megváltást: hogy szolgálatra alkalmatlanná váljék. Ebben az értelemben nevezte leveleiben a hátán éktelenkedő, kézigránátrepesz okozta sebét ismételten Siegfried-sebnek. Írói munkásságában a két seb, Siegfried és Krisztus sebe majd csak 1963-ban, az *Egy bohóc nézetei* c. regényében tematizálódik s kerül, ha csak nagyon rejtetten is, kapcsolatba. De a háború ejtette, nehezen gyógyuló seb metaforája már első jelentősebb publikációjában szerepet kap. Az 1947-ben közölt novella címe *Die Botschaft* – magyarul két fordításban is megjelent – *A küldetés* (Rayman Katalin) / *Megvittem a hírt* (Bor Ambrus). Az elbeszélt történet banális: egy hazatérő katona barátja halálának hírét viszi meg az özvegynek, akit épp egy férfival talál együtt. De a hírvivőt mélyen megérinti az özvegy kiszolgáltatottsága. „Sohase lesz vége a háborúnak, gondoltam, addig soha, amíg csak egyetlen seb is vérzik bárhol, amit bárkin ejtett."[11]

Ezeket a sebeket megmutatni – Böll életművének lényeges összetevője. Szentes nemcsak azért volt fontos állomás Böll életében, mert itt érett meg benne az elhatáro-

zás, hogy dezertál. Itt kezdett formát kapni írói programja is. Nem véletlen tehát, hogy a hat évvel később megírt első regénye, a *Wo warst du, Adam? (Ádám, hol voltál?)* tartalmilag is merít a szentesi élményekből – a harmadik fejezet magyar kisvárosának, „Szokarhely"-nek (a magyar fordításban: „Sósvárhely") modellje felismerhetően Szentes.[12]

JEGYZETEK

1 Jelzet: 2174/1944. Itt szeretném megköszönni Takács Editnek a segítségét, aki a levéltárnak a hadikórházra vonatkozó iratait a rendelkezésemre bocsátotta.

2 Böll háború alatt írt levelei – kevés kivétellel – eddig kiadatlanok. Néhányat közöl egy postumus válogatás: Heinrich Böll: Rom auf den ersten Blick. Reisen, Städte, Landschaften. Mit einem Vorwort von Heinrich Vormweg. Bornheim-Merten: Lamuv Verlag, 1986., p. 11–51. és Gabriele Hoffmann életrajza: Heinrich Böll. Eine Biographie. Bornheim-Merten: Lamuv Verlag, 1986., p. 79–98. Ez utóbbi válogatásban az utolsó, 1944. jún. 19-én írt levél debreceni keltezésű, tartalma azonban Romániára vonatkozik. Azt írja le Böll szüleinek és testvéreinek, hogyan sebesült meg Iasi közelében. A második magyarországi és az egyetlen szentesi levél az 1987-es szegedi első nemzetközi Böll-szimpózium alkalmából Magyarországon bemutatott Böll-kiállítás katalógusában jelent meg: Heinrich Böll: Mit den Augen eines Soldaten – Egy katona szemével. Ford. Bernáth Árpád. In: Heinrich Böll – Egy életmű áttöri a határokat / Ein Werk überwindet Grenzen. Kiállítás a Somogyi Könyvtárban Szeged, 1987. aug. 24.–szept. 18. és a Kossuth Klubban Budapest, 1987. okt. 7–16. (Kétnyelvű katalógus.) Szerk. Bernáth Árpád, Ute Biedermann és Viktor Böll. Köln–Szeged: Köln városa–Kölni Városi Könyvtár–József Attila Tudományegyetem, 1987., p. 31/32.

3 Bucsány György: Szentesi vonatkozások Heinrich Böll: Ádám, hol voltál? c. regényében. In: Szentesi Élet. 1987. december, p. 9. és Csongrád megye irodalmi öröksége. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Csongrád megyei tagozatának alakuló konferenciája. Szerk. Fábiánné Szenczi Ibolya. 1990. ápr. 19–21. Csongrád–Szentes: [1991], A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Csongrád megyei tagozatának kiadványa. p. 47–48.

4 Lásd: Péter László: Böll Szentesen. In: Csongrád megyei Hírlap. 1987. márc. 7., p. 8.; Szabó Róbert: Heinrich Böll szentesi emléktáblája. In: Csongrád megyei Hírlap. 1987. aug. 20., p. 11.; Szabó Róbert: Gondviselő emlékezés. In: Csongrád megyei Hírlap. 1987. szept. 19., p. 8.

5 Böll sepsiszentgyörgyi tartózkodásával kapcsolatban l. Polner Zoltán: Megkérdeztük – válaszolt. Nem hallgat már a sepsiszentgyörgyi pék. In: Délvilág. 47. évf. 102. sz., 1990. máj. 3., p. 2.

6 „Az első hamisítást 44 kora őszén (valójában – mint láttuk – július végén, illetve augusztus elején – *szerző*) követtem el, amikor rábeszéltem azt a lányt, aki egy magyarországi katonakórházban a távozási papírokat átadta, hogy ne állítsa ki az „úticél" rubrikát a „hová" után. Így minden valószínűség szerint az a töltőtoll mentette meg az életemet, amellyel a vonat WC-jében a „hová" után a még el nem foglalt városok közül a legnyugatibbat, „Metz"-et írtam be, mert rendes körülmények között Debrecenben kellett volna jelentkeznem valamilyen katonai parancsnokságon, s hogy 44 őszén milyen káosz uralkodott a balkáni fronton, elolvashatjátok bármely leírásban." (Szerző fordítása.) Brief an meine Söhne oder vier Fahrräder. (Levél fiaimhoz avagy Négy kerékpár.) In: Heinrich Böll: Die Fähigkeit zu trauern. Schriften und Reden 1983–1985. Bornheim-Marten: Lamuv Verlag, 1986., p. 88.

7 Böll egyetlen életrajza – amely a katonaéveket elsősorban egy Böll-interview és a család tagjaival való beszélgetés alapján rekonstruálja – megemlékezik róla, de a visszaemlékezőkben vagy a lejegyzésben összekeveredtek az adatok, s úgy van megemlítve, mintha ez a találkozás 1943-ban játszódott volna le. Gabriele Hoffmann: Heinrich Böll. Eine Biographie. Bornheim-Merten: Lamuv Verlag, 1986., p. 66.

8 Ez az élmény lehet az „Aufenthalt in X" („X-ben várakozva", fordította Bor Ambrus) egyik motívumának alapja: egy katona nem akar visszatérni a frontra, azt hajtogatja, hogy a pusztába szökik. A történet Magyarországon, egy alföldi városkában játszódik, s minden bizonnyal Szentes a névtelen helység modellje.

9 Harmincegy évvel később, felkérésre, még egyszer, most már szélesebb olvasóközönség részére ír Jüngerről. Itt megemlíti, hogy az „In Stahlgewittern"-t a háború alatt olvasta, talán 1943-ban... Az évszámra tehát rosszul emlékszik Böll, de esszéjében a lényeget illetően ugyanazt írja, mint szentesi levelében. L.: „Das meiste ist mir fremd geblieben". Ernst Jünger zum 80. Geburtstag. In: Heinrich Böll: Essayistische Schriften und Reden. Bd. 3. (1973–1978.) Hrsg. v. Bernd Balzer. Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1978., p. 226–229.

10 Ezeket a szegényeket nevezi Böll a Biliárd fél tízkor (1959) c. regényében „bárányoknak".

11 Heinrich Böll: És lőn este és reggel. Válogatott elbeszélések. (1947–1981.) Budapest: Európa Könyvkiadó., p. 166.

12 Lásd a 3. lábjegyzetet.

ZOMBORI LÁSZLÓ

MŰVÉSZET

ZSÉLYI FERENC

Nem beszéd

Te decet hymnus, Deus, in Sion, et tibi reddetur votum in Jerusalem. A színpadkép: sehol sem vagyunk; jobb felől a várost jelképező boltívek, bal felől hátul az almafa. Középütt a tér, az orkesztráció helye, itt táncoljunk, sírjunk vagy nevessünk. A semmi, azaz a tér közepén az asztal, mely gurul, mely maga a civilizáció, a kultúra, azaz a nyelv, ami itt az előadásból – lévén hogy balett – kitiltatott. A nyelv ugyan a bábeli zűrzavarhoz kötődik az Írásban, a kritikus mégis azt gyanítja, hogy igazából az az eredendő bűn eredménye, társa a tudásnak, a bűnnek és a *nem*nek. A *nem* tagadás és az életet szervező titok, hazugság és teremtés együtt. Amit a kritikus el akar követni ebben a tanulmányban, az maga *a nem tudás*a. Amit a táncos követ el a szegedi Nagyszínház színpadi terén, az a *nem*: 1. *nem* beszél, hanem táncol, testével *mondja* el a *nem*et. 2. Ez a *nem* olyan táncban közölt kommunikáció, amely egyrészt a testet közli, másrészt a testről szóló nyelvben elkövetett beszéd kritikáját adja, tagadva annak logocentrikus i*g*azságait. A nyelvben mondott beszéd érvényére közli a tánc, hogy *nem*. Azt mondja, hogy a nyelv nem kerülheti el/ki a test *nem*ét: *nem* beszélhetünk úgy, hogy közben úgy teszünk, mintha ölünkben nem rejtőzne ott *leg*lé*ny*e*günk*; a beszéd nem lebeghet rá a testre daróc gyanánt, mert a nyelv darócsága áttetsző. Legalább annyira áttetsző, mint amilyen egyértelmű a daróc áttetszőségének a képzavar volta. 3. A tánc szükségszerűen lebegteti a létezésünknek azokat a tárgyi adatait, amelyekre a beszéd nyelvi jelei utal*ná*nak. Ezzel mintegy meg is szabadítja a mondást annak a mindennapi élet igazságaihoz *ragasz*(*t*)kodó kötelmeitől. A tánc *nem* mondja, amit amúgy mi a mindennapi életben beszélünk, hanem *el*mondja. *El*mondja, *el*táncolja, *el*táncoltatja, *meg*táncoltatja. A tánc nem a valóságot beszéli, hanem *körül-belül el*táncolja, hogyan is élünk *körülbelül*.

A tánc nem használja mindennapi igazságainkat, nem használja a meglehetősen rideg konvencióinkat, amikor *nem* beszél. A tánc *nem* beszéd. A tánc *nembeszéd*. A test gátlástalanul mondja *el*, amit valamilyen okból mi nem mondunk. Vagy ha mégis elmondjuk, akkor ez az *el-* az el-futni igekötője, és semmi köze nincs a *meg*-höz, a *con*hoz vagy a görög *szün*-höz, mert nem teremt, hanem kitér a teremtés elől/alól.

Az eredendő bűn a mindennapi életben szervező eleme az etikának, de orkesztrálja mozdulatainkat is, a hajunk színét, azt, hogy milyen ruhát *öl*tünk magunkra, hogy kinek mit mondunk (?el). A bűnben fogant élet a bűn beszéde, és minden igyekezetünkkel azon vagyunk, hogy az életünk bűnösségét jóvá tegyük, tiszták legyünk, ha már nem mondhatjuk azt sajnos, hogy „tiszták maradhassunk". Mozdulatainkkal mondjuk el bűnünket, mely igazából a születéstől a miénk. *Kyrie eleison.* Uram, nem vagyok méltó, hogy hajlékomba jöjj, csak egy szóval *mondd*, és meggyógyul az én lelkem.

Azt állítom, hogy minden egyes mozdulatunk, cselekedetünk, legyen az testi vagy nyelvi cselekedet, *irgalomért* kiált. Hogy ezt az Úr nem hallja, annak talán az az oka, hogy a büntetésből ránk bocsátott bábeli káoszt ő sem érti. Vagy nem is akarja.

Közte és köztünk az egyetlen megmaradt közlési forma a nyelvtől mentes beszéd, a test beszéde, a *nem*, a bűn. Talán ha a testtel/testben megvalljuk *nem*ünket, ő is *meg*bocsát. Hiszen a testünket ő gyúrta, és ő lehelt belénk lelket, a bűn tudatának a helyét.

A színpad terén, a *gát*on középütt táncol az ember. Gáton gátlástalanul. Ez az a tér, ahol megfordul minden, és hogy merre fordul, hogy merre forognak a táncosok, az talán a tánc etikájának a kulcsa. A előadás első részének, a *Kroki*nak a forgásai szinte kivétel nélkül jobbról balra forgatnak, *az óra járásával ellenkező irányban*. Táncban *el*mondott vágyódás ez a színpadkép bal oldalán elhelyezkedő Paradicsom felé. A bal oldal, a női princípium, az anya méhének Paradicsoma felé. *Nem*et mond minden mozdulat azokra a gondolatainkra, amelyek a mindennapi életben a bűnbe és a félelembe konvencionálják *nem*ünket. Nem a mama, hanem apá(*i*)nk tanítanak meg félni úgy, ahogy aztán egész – emberi – *nem*ünket félni fogjuk. A mama elringat, a mama a felejtés, az idővel szemben mondott *másik szöveg*. A táncot tőle tanuljuk. Apá(*i*)nk szerepe a táncban arra korlátozódik, hogy megengedik jeles napokon, hogy táncoljunk, de azt már nem bízzák ránk, hogy kivel. A párt *nem* mi választjuk, hanem az Atya, a logosz. Ha nem így lenne, akkor *nem a szegedi balett*, hanem a mindennapi élet lenne/lehetne a megváltás helye. A megváltás műfaja pedig *nem* a *Kroki – Requiem*, hanem – mondjuk – a *Carmina Burana* profanitása lenne.

A tánc műfajai kifejezés meglehetősen üres terminus, mi itt mégis ragaszkodunk a műfaji meghatározáshoz, mivel a táncot jelen tanulmányunkban *nem beszéd*-ként értelmezzük. A *Kroki* műfaja az el*táncolt pietà*. A zene a *Stabat Mater* gyönyörű modern változata, amely ki is jelöli a beszédben résztvevők *konvencionális* szerepeit: az anya, a fiú és a szemtanúk. No és a mondás szempontjából legfontosabb szemtanút itt hadd emeljük ki: a *szeretett tanítvány*, Lázár vagy János, aki a Szűzanya mellett áll, ő vigasztalja a vigasztalás anyját, aki a fiút vesztette el abban a testben és lélekben, akiben a tanítvány a Mestert nyerte el, és akiben az ember a megváltás boldogságát kapja meg. Fájdalmas boldogság. Azt adjuk oda/*el*, akit a legjobban szeretünk. A kisgyerek a mamát, a tanítvány a mestert, olvasó a Könyvet, lélek a testet, jelentés a jelet, a szerető a szeretettet – és fordítva. *Confutatis*.

A színpadon a város és a Paradicsom, a zenében anya és fiú közt feszül a táncbeszéd. Mindehhez harmadik értelmezési összefüggésként társul a néző, azaz mi, a mindennapi élet „táncosai", akik bemegyünk az épületbe, ahol a *Kroki – Requiem*et táncolják, és ahol önként(elenül) részt veszünk a táncbeszédben. Mindenki a maga módján. Reakcióink *nem* csak a balettelőadást kommentálják, hanem *el* is táncolnak bennünket. A város a civilizáció által kulturálisan átértelmezett Paradicsom, *nem* Paradicsom. A színpad dialogikus és diabolikus metafora. Az angyal almafáról szedi a bűnt. Gyűjti, nehogy megegyék. Vagy már úgyis mindegy? Már mindegy, hisz mi – az eredendő bűn örökösei, a közönség – is itt vagyunk. Az almafát körültekergő hosszú fátyol vége a zenekari árok közönség felőli szélén ér véget. Netán az előadás belénk kígyózik? A sátán a civilizáció lépcsőin ül. Hosszú, vékony, fekete fiú táncolja. Szép angyal szép sátánnal. Bal felől az asztal. Az asztalon asszony, kiterítve. A színpadi kép és a zene egymás szimbolikus ellentéte, és ugyanakkor azonosságot is mondanak: az asszony, a női test, mindenek forrása, a hang pedig kontratenor, az a hang, amely a *nem* hangja. Se bal, se jobb oldal, éppúgy férfi, mint nő, minden-s-ég, csakúgy, mint majd az előadás második részében, a *Requiem*ben az a zenei rész, amely az apokaliptikus harsonák helyett az orgonával kezdődik. Azzal az orgonával, amely minden hang együttes birtokosa, a mindenség zenei kifejeződésének a lehetősége. Ha az orgona szólal meg, az

A hiba mintha akkor következne be, amikor az angyal és az ördög a nő testén marakodnak. Az angyal győz, hozza magával a történet kezdetét, a mamát. A baj csak az, hogy az Atya a történet elkezdéséhez a *bűn* szót használja, nem pedig a mama testét. *Pudemus. Kyrie eleison.* A színpad, a gát, a tánc: *pudendum*, a nő a szégyen helye.* A bűnnel nem lehet *abba* a Paradicsomba menni, amely az Atya Paradicsoma, hiszen a bűn a *nem*. A mama, a ritmus a *nem* Paradicsoma. Az angyal húzza magával a női testet, az ördög a test lábába kapaszkodik, kisvártatva visszatérnek: az ördög húzza a nő testét magával a város felé, az angyal kapaszkodik a testbe. Mikor *közép*re érnek, hátul az asztalon egy másik nő sír. A mellette lévő férfi pofonja figyelmezteti őt – no és bennünket, hogy mi ezt időben, azaz balról jobbra forgatva nézzük, és csak semmi Paradicsom. A síró (?) anya fiára/fiaira emlékezik. Az orkesztrán a táncosok, öt nő körben, esnek. Sírás, pofon, város, kör, esés, bűnbe esés. *Sancta mater.* Földre hullanak és fölugranak. A bűnben ott a vigasztalás, a mama tekintete, aki – míg apám ordít, hogy „hát ezt se tudod megcsinálni *rend*esen?!" – azt súgja oda: „nem baj, kisfiam." A szerelmetes fiú azonnali föloldozást nyer az Atya azonnali büntetése alól. De mikor fölkel, és újra táncol, megintcsak a apja tekintete *gát*olja, és újra el fog esni. Mindez azért, mert az Atya csak akkor lesz atyává, ha szerelmetes fiát „megfeszíti". *Rex tremendae majestatis, Qui salvandos salvas gratis...*

Az orkesztra előterében az öt nő mozdulatai tétovák, hátul férfiak alkotnak kört. A kör, a tökéletesség, a vég-telen tánca fölöslegessé teheti az angyal és az ördög vitáját. Az angyal és az ördög leugranak az asztalról a táncba, a férfiak kör-tánca végessé lesz, elfutnak a városba. A nők és az angyal a térben maradnak. Az angyal botladozik, többször elbukik. A nők a földön fekszenek. Akárha táncolnának. A balett beszédében a mozdulatlanság *nem* mozdulatlanság szükségszerűen, hiszen a táncbeszédben lehetséges, hogy anafóraként mozdulatok sokaságát idézheti föl. Nem a balett sajátja ez, hiszen mindennapjaink egy-egy kimerevített tekintete is lehet egy létemlék jelölője. Az, hogy valaki nem beszél, *nem* jelenti azt, hogy *nem* mond semmit. Az angyal a földre csap, megismétlődik az előbb az asztalon elcsattant pofon. Kézzel körbe mutat, majd a menny felé. Előttünk áll a gáton önmagunk kétségeinek az emblémája, az önmagát megkérdőjelező jóságunk. A test kérdőjele a *Kroki* második részének, a *megfeszítés*nek a bevezető motívuma. Talán az angyal kérdésére adott válasz az *áld*ozat? Ki akarja ezt? Senkit nem hallok a közönség soraiból, aki azt ordítaná, hogy „feszítsék meg!". A nők is elrohannak a városba.

A *Stabat Mater* mint műfaj nem, de a táncbeszéd mint kifejezésforma viszont nagyon is megengedi, hogy a megfeszített a női test legyen. Retorikailag egyszerű *megfordítás* ez; arra való, hogy rámutasson, a szenvedő *a* szenvedést *jelöli*, mindenkiét. Félig mezítelen férfiak jönnek. Az asztalból, életünkből gyorsan elkészül a kereszt. A mater kifeszítve. A testek önmaguknak adnak pofont. Emlékeznek *a* büntetésre, amely *rend*be tette őket? A mozdulatok sem a színpadon, sem a kígyó farkánál, a nézők terén nem mindig „tisztán" saját mozdulatok. A pofon ugyanúgy lelkiismeret, önbüntetés, mint ahogy mástól a testre támadó erőszak, büntetés-szeretet. A kereszt felé vonulva

* Brooks, Peter: *Body Work. Objects of Desire in Modern Narrative*, Harvard U. P.: Cambridge, Mass., 1993. – Brook bemutatja, hogy miképp értelmezhetjük a női szemérem latin nevét *[pudendum]* a test és az életmondás kétségekkel teli *viszony*ulásának az analógiájaként, ha figyelembe vesszük, hogy a latin szó a *pudere* „szégyenkezni" igéből származik. Vö.: a könyv 17. oldala.

a szimbolikus ellentétében beszél. Az általunk, illetve a testünk által birtokolt zsidó-görög-keresztény kulturális örökség a lehető legteljesebben van folyamatosan jelen mozdulatban és hangban egyaránt. *Hallatlan* gazdagság, *halhatatlan* emberség. *Gracias.*

*

Az előadás első része után teljesen lehetetlen a *Requiem*ről, a második részről úgy beszélni, hogy ne használjuk föl azokat a meg/belátásainkat, amelyeket a *Kroki – Requiem* első része alatt szereztünk. A koreográfusok különbözőek, de maga az a tény, hogy az első rész koreográfusa a második részben táncol, sokszorosan összefűzi a két részt.

A *Requiem* tánctere a sík orkesztra. Az egyetlen díszlet egy monstrózus építmény, amely kerekeken gurul. A *Kroki* asztal-keresztjének a megfelelője ez: talán koporsó, talán Kháron ladikja, az a *gát* az élet és a halál *között*, amely az *el*feledés folyója, amin csak Hermész vihet által. A táncosok hermetikus vagy inkább hermatikus figurák, azoknak a görög szobroknak a modern megfelelői, amelyek az utak mentén a vándor számára az utat (? a követendő utat) mutatták. A hermák tehát út*jelző*k, külső formára egyértelműen fallikusak. Hermész a tolvaj, a vándor és az írás istene, a lélek vezetője, aki a feledés és az emlékezés vizén átviszi a várakozókat, bennünket. A tánc magában a zenéhez mondott értelmezés, ám ugyancsak magában legbenső elemi cselekedeteink emlékezete is. S emellett írás is, amelyet minden alkalommal újra meg újra elolvas a néző, aki a színházban, ebben az ugyancsak nagyra sikerült csónakban ülve néz, olvas és értelmez végig, az előadás végéig. Hermész afféle tenger-, vagy inkább óceánparti kirándulásra visz bennünket itt. Nem hagy a feledés-emlékezés végtelenjében, bármikor véget vethetünk eme végtelenséget kísértő kirándulásnak. Elég csak arra figyelmeztetnünk magunkat valahogyan, hogy színházban vagyunk, és a tárgyak azonnal lehetővé teszik, hogy kikerüljünk Hermész ugyancsak ragadós *öl*eléséből. A kritikus itt azt gondolja, hogy ez nem ilyen egyszerű, mert azt elfeledni, hogy a végtelennel paráználkodik az ember, *időbe* telik, és maga is egy külön felejtés, egy külön előadás.

A táncosok Hermész meg*test*esülései. A Szegedi Kortárs Balett általvisz a létezés egyik partjáról a másikra, és vissza is hoz bennünket, de nem sértetlenül. Ezért a sérülésért ugyanakkor nem megrovás, hanem hála jár nékik. A seb, amit ejtenek rajtunk, megjelöl(het) bennünket, és akkor fölismerhetőek leszünk, legalábbis magunk számára.

A díszlet az óra járásával egy irányban gördül (?) előre a színpadon, ő az idő, amely mindenkit elkerülhetetlenül a halál/feledés felé visz. A mozdulatok talán elmondják, hogy mi az, amit imigyen elvesztünk, és hogyan készítjük elő esetleg magunk is ön-felejtésünket. Ha az élet én-történet, afféle testünkre (el)szabott regény, akkor olyan kérdések merülnek föl, hogy ki írja ezt a történetet, ki mondja (ki), amit az „író" megírt, mik a szavak/jelek, melyek ezt a mondást véghezviszik. A test beszél, ez egy balettelőadás. A mindennapi életben beszél a test, pedig az nem balettelőadás, hanem társadalmi méretű színház. A balettelőadás második részében Mozart *Requiem*je a *hangzó*, a mindennapi életben a zene nem hallatszik, csak ott van. Ha nem így lenne, akkor a színházban nem tudnánk azonnal a legbenső ismeretség szintjén beszélgetni a zenével. A táncosok teste mondja a „szöveget", mi pedig olvassuk azt/őket, lelkünkkel és testünkkel. De ki az, akinek jó, hogy mondják, és aztán mi olvassuk, majd mondjuk a „szöveget"? Igazából mi, az ember vagyunk ennek az előadásnak a végső alkotói, táncosok és leskelődők együtt. A mi egyetemes ember(telen?)ségünk fogta a kitűnő koreográfusok kezét akkor, amikor elkészítették az előadás absztraktumát.

latainkkal önkéntes/önkéntelen passiónkat éljük. Lelkünk és testünk nem egy ugyanazon isten rítusait járják, ahogy nem is ugyanazon személy tanította erre őt/őket, hiszen a test a mama, a lélek az atya törvényei szerint igyekszik a másikat *rendben* tartani. Hogy ez ne így legyen, ahhoz el kell nyernünk az emberség, a philia, a szeretet fiúlányságát, a *nem*telen kegyelmet, ami atyánk *szemében* bűn, anyánk ölében melegség.

A *Requiem* balett második részének, a *Dies irae*-nek az elbeszélő szövegekben (ideértve a filmet és a liturgiát is) lezáró szerepük van. Ehhez viszont mind a zenei requiemben, mind az eltáncolt requiemben túl korán szerepel. Valószínűtlensége a vigasz. Ilyen korán nem halhatunk meg, nem lehet vége, van – legalábbis narratív, elbeszélt – remény.

A pirosba öltözött lányok korzózásától kezdve három színben mondja a jelmez a zenével és a tánccal párhuzamosan a történetet: a fekete a kritikus gyanúja szerint nem a gyász, hanem a gyász kötelezettségének a színe. Nem kell meghaljon senki ahhoz, hogy feketét öltsünk, sirassunk. A fekete az elvárt szín, amivel önnönmagunkat bélyegezzük meg, hogy legalább így lehetséges legyen bizonyos cselekvések testi megnyilvánulása. A fekete nem jelöl, a fekete a horizont, az a szín, amilyenre az atya tekintete az életünket festette a mi szemünkben. A piros a maga meghatározhatatlanságában a fekete semlegességének, kötelező voltának az ellentéte, minden, ami nem az. A halált idéző sárgás (?) szín pedig végül is a koporsón túli lét színe, nemlét, kötelező kiegészítője a fekete szín által jelölt *nemlét*nek. Csak míg a fekete metonimikusan mondja a *nemlét*et, addig a halál színe ikonikusan jelöli önmagát, a halált. A megváltás vagy a piros színben, vagy a kékben, vagy a zöldben várható, azaz valami olyan cselekvésben vagy történésben, amelynek ezek valamelyike a jellemző színe.

A pirosba öltözött lányok a tánctérbe vetik az emelvényről magukat. Az ugrás hatásos kép, és retorikailag is hatásos: ez is megfordítás, mert nem ők vesznek el, hanem az általuk így birtokba vett tér szereplői esnek bele abba az örvénybe, ami maga a tánc, a véres el-beszélés. Öt férfi és öt nő az orkesztrán. Az ölelést esés követi, a nő teste a férfi – vele/érte folytatott – küzdelmének a jelzőjévé válik: a nő teste a férfi hátán, vállán *forog*, majd ezt folytatja a földön gurulva, hogy aztán mindezt szinte megismételje: az ütés kettejük szikrázása. Lehetne büntetés, de itt a csók eltáncolása. Itt testek küzdenek egymással. A történtek érthetetlensége, illetve a bűntudat az, amely a tánctérben maradottakat térdre kényszeríti, hogy sírjanak. A piros szín elveszik.

A forgás a koporsót is magával forgatja, átkerül a színpad jobb oldaláról a bal oldalra hátulra. A halál végigsöpör a tánctéren. Ezentúl minden az ő nevében, vagy inkább az ő szemszö(ve)géből történik. A halál az interpretáció, az állítmány. A tánctéren pirosba öltözött férfi hajol és forog, a pirosba öltözött lány akkor mászik föl az emelvényre, amikor a zene a *cum resurget creatura*nál tart. A zene, a szöveg és a mozdulat programszerűen egybevág: *resurget*, „ismét fölemelkedik", de ugyanakkor ez irónia is, hiszen a koporsóra hágó test nem az új élet, hanem a régi feledés felé veszi útját. Nehéz úgy elgondolni a színpadon látható mozdulatokat, hogy közben sikeresen vigasztaljuk magunkat a föltámadás gondolatával. Testünk van, és nem tetszik, hogy ugyanazon cselekvés, amelyik örömmel ringathatna bennünket, a kín eredője, életünk helyett halálunk, tudat és érzés helyett feledés, szerelem helyett undor.

A *Tuba, mirum spargens sonum* tétel az emelvényen játszódik. Legyen ez az egyén életének a metaforája: a nő- és a férfitestek fölmennek a szimbolikus koporsó emelvényére, fölemelkednek ebbe az élethelyzetbe, a testek magán a koporsón emelik föl egymást, az ember teste ki/föltárul, megnyílik az életnek, nekem, a személyiségnek,

tását nem. Pedig a színházba kígyózott közönség nem büntetésért, hanem megváltásért megy a színházba.

A városból megérkezik az első ember, egy nő, akinek mintha szülési fájdalmai lennének, *mater unigenite*. A szülési fájdalommal egyszerre a Paradicsomban az elébb kiterített nő most az angyal vállán ül, ágaskodik, almát szed(ne). Szülés, fájdalom, nő, alma – jó *és* rossz, angyalé és ördögé. Szülés, fájdalom, nő, alma, angyal(é) és ördög(é), jó *és* rossz – szép. A színpad, a gát olyan, mint az előbb kiemelt kötőszó – *és* –, az asszociációk táncban ritualizált sorát hozzánk köti. A kötés történésének (magának az előadásnak, ahogy táncolják, mi meg nézzük) a *Krok*iban a kígyózó hímen a fátyol a kötőanyaga. Szép és ugyanakkor az undor tárgya. Öröm és rettegés.

Az asztalon a megszületett emberpár, *nem*ével együtt. Az orkesztrán két nő és két férfi táncolja a szülés/a bűn utáni létet. A táncosok mozdulatait mintha lehúzná magához a föld, az *anya*föld, ezzel is emlékeztetvén eredetünkre. Az esések arra figyelmeztetnek, hogy maga az a tény, hogy a földön élünk, magával hozza a kötelező emlékezést, ami akaratunktól független, és ami biztosítja, hogy a másik szöveg, a mama szövege is elmondassék a táncban és az életben, a *nem beszéd*ben. A mama, a Paradicsom, a föld, a kontratenor áriái a *nem* előtti létezést idézik föl bennünk. Álomba-ájulásba ringatnak.

A történésnek viszont sajátos, a műfajoktól és a művészeti kifejezésmódoktól független metatörvénye az, hogy csak események sorából építkezik. Az esemény viszont nem lehet ismétlődés. Az ismétlődés – az előadásban az esések, a balra forgás, a rituális kézmosás és a könnyek törlése, a pofonok, valamint a zene mint a mozdulatok ritmusa – a táncbeszéd kötőeleme, míg az események az ismétlődések hibáiként jelentkeznek. Ezek a hibák a másik szöveg rovására írhatók, a mama tehet róluk. A civilizáció, az Atya rendje megteremtette a társadalmi lét mindennapi rítusait, ha ezekhez tartjuk magunkat, biztosítva lesz, hogy különösebb gond nélkül *le*élhessük a társadalomban az életünket. Csakhogy a teljesen ritualizált létezés csak korlátozott mértékben történet. Csak korlátozott mértékben élet. A bűn a biztosítéka annak, hogy életünk mindennapi ritualizáltsága ellenére is életünk legyen. A csapda ott van, amikor nem vesszük észre, hogy maga a bűn is ritualizált. És mire ráébredünk, hogy nem a saját vétkünket követtük el, már késő, mert az, aki az egész kelepcét fölállította a számunkra – az Atya – már meg is büntetett bennünket. Neki szüksége van rá, hogy a büntetésen keresztül közölje velünk, (milyen) hatalma van fölöttünk; nekünk pedig arra van szükségünk, hogy éljünk. A keserűséget az édesíti meg, ha a rituális bűnt rituális, lehetőleg szimbolikus bűnhődés követi. A hatalomnak nem érdeke, hogy elpusztítson, neki az a jó, ha félünk és hálásak vagyunk. A kérdés itt inkább az, hogy mi legyen a félelem tárgya. A hatalom számára különösen hasznos, ha a félelem tárgya valahogy a mamával, a prenatális boldogsággal kapcsolatban van, mert a hatalom így tudja elfoglalni – *territorializálni* – a lélek és a test azon területeit, amelyek számára *nem* hozzáférhetőek. Így fogja tudni kimondani a maga *nem*ét, a tiltást, az erőt. Így lesz a nő a csodálattá hazudott megvetés, a férfi az erőszakosságba bújtatott félelem metaforája. A gúnya és a belefeledkezett test között ott a gát, a felejtés. Ennek a felejtésnek az ellenpontja az, ami a színpadon, az álmainkban, a hibáinkban látható: az emlékezés, a mama tekintete.

A létezés mindennapi formáját az Atya tekintete, a művészi diskurzust a mama tekintete biztosítja. A tánc az orkesztrán létemlék, létem lék.

azt, ahogy megszületik *a másik*, az ember párja. Az európai kultúra nem tud ezzel a gyökeresen európai hagyománnyal mit kezdeni. Minden ember életét Oidipusz történeteként mondjuk el. Gondosan a mítosz nyakába varrunk minden ellentmondást, az igazságot az isteni igazságszolgáltatásra bízzuk, s amikor előttünk a fiú – esetleg saját gyermekünk –, civilizált szeretetünk ridegségével taszítjuk el magunktól, hogy méltán hihessük majd azt, ellenünk tör. Velünk is ezt tették. De *én* most itt ülök a szegedi Nagyszínházban, és eszemben sincs annak az Oidipusznak a *„szemével"* nézni, aki én kell hogy legyek. A két pirosba öltözött nő testével Jézus szeretetéért könyörög. Az egyik a másikat ölébe vonja – anya és lánya, csapnak, gurulnak, egymást aligha lennének hajlandóak elereszteni, hiszen egyek. A *Quarens me* („engem keresve") fölhangzásával egy időben húzza magához az egyik test a másikat. Kit szeret, aki szeret? Vagy ahogy a mama mondja tárt karokkal: *ki szeret engem?*, ami úgy is mondható, hogy *ki vagyok én?* A két test egymás formája és tartalma, mindkettő meg tudja szülni a másikat és a másik szeretetét. Verziók. A testek egyfolytában egybekapcsolódnak, egymáson gurulnak, egymás előtt, mikor fölemelkednek, egymás hátának vetülve teszik azt, ölében viszi az egyik a másikat. Anya és magzatja. Éntestem, énvétkem. Az első páros táncát a női alt és a férfi bariton, esetleg tenor hangja kíséri. Az énekhangok a *Kroki* kontratenorjának a mintájára itt is a tánc gát-lás-talan-ságát hivatottak hangsúlyozni. A tánc közben megjelenik a téren egy harmadik, pirosba öltözött nő, akinek a ruhája, habár piros, különbözik az előbbi kettőétől. A tánctér benépesül, majd elhallgat a zene. Csönd, amire táncolnak. A nem hallható zene, a *másik zene*, amely ideális voltánál fogva tökéletesebb, mint bármely hallható változat.

Azért nincs zene, mert az Isten elvette a ritmust, az élet legelemibb szemiotikai biztosítékát? Vagy azért nincs zene, mert ez itt a döbbenet? A táncosok térden, sírnak.

Az átvezető részben emberek, pirosba öltözve, a koporsóhoz közelítenek. Az emelvény a félelemmé átlényegült tárgy, látványa megingatja a mozdulatokat. Ugyanakkor rejtelmessége a vágy tárgyává is teszi őt. Taszít és vonz, a tekintet fókusza. De kinek jó, hogy ezt meg tudja tenni? A test hajol, sír, forog, esik. Fél és előre is bünteti önmagát azért, amit tenni szándékozik, a halálért. Majd három emberpár, pirosba öltözött nők és férfiak vonulnak át az orkesztrán, egymás ismétlődései. Minél többen teszik ugyanazt, annál sorsszerűbbé válik a színpadi táncbeszéd világa a néző számára, hiszen annál kevésbé lehet a tánctérben történteket a táncos „hősszerepének" a nyakába varrni. Az ismétlődő rész kiemelkedő motívuma a térdelésből való fölugrás, és ismételt térdre ereszkedés. A térdelés a megalázkodás és a könyörgés testhelyzete nem engedi meg az ugrást mint lehetséges folytatást. Ez így egy eltáncolt oxymoron vagy legalábbis paradoxon, amely az alázatba kényszerített test és lélek képébe beletáncolja, belerejti a hatalom vesztét, és megőrzi a lázadás gesztusában a szeretetet. Bárány és leopárd, Pasolini Jézusa.

A második kettőst a piros ruhába öltözött nő és a piros nadrágot viselő férfi táncolja. Táncuk nemcsak a *Requiem* előző részeit idézi föl, hanem – talán a rendezői szándék szerint akaratlanul – a *Krokit* is. A férfi és a nő együttese vonzás és taszítás, vágyakozás és menekülés, fölugrás és aláhullás, lökés és ölelés, elfutás és arcok találkozása. A duett szervezőeleme a két ember és a koporsó viszonya. A lány többször megkísérel az építményre hágni, a létráról a férfi húzza vissza lábánál fogva. A bizonytalan szeretet, úgy tűnik, fölülkerekedik a biztos halálon. Az *én* megvalósításának a kísérlete győz a halál hatalma által sugallt ön- (vagy *én*-) feladás kényszerén. Nem *kell* meghalni. Nem kell felejteni, elfojtani, büntetni és végezni, esetleg *hi*végezni. Az ölelés, mikoron

az egyik test a másik keretévé, új szövetségesévé válik, amikor az egyik test – és teljesen mindegy, hogy (a) férfié vagy (a) nőé – magzatává teszi a másikat, összefoglalja az egész előadást. Lehetséges, hogy mind a *Kroki*ban mind a *Requiem*ben a két test egymásba foglalását jelző mozdulatok azok a jelek, amelyek az egész előadás táncbeszédének a biztosítékai, a kötőszók és a modalitást jelölő „táncnyelvi" elemek. Az egyik test félti és megőrzi: szereti a másik testet. Azért a test szót használom itt, mert pontosan azt a különösebb mély belátáson nem alapuló előítéletünket fosztja meg hatásától a balett ezen tulajdonsága, amely a testet az „alantas" megfelelőjévé teszi, és kizárólagosan a lélek szövegét veszi figyelembe. Mintha ezek ketten nem együtt *és* egymással ellenkezve lennének a létünk.

A nő elveszett.

Bűnös világ. Bűnös cselekedetekben tobzódik táncos és néző majd két órája. A halál táncává vált a balett. A jelmez részben halotti színt ölt. A mitológia itt özönvizet, tüzes esőt, kiűzetést javasol drasztikus gyógyszerként. Pedig a gyógyszer nem ezekben a rémtörténésekben van, hanem magában a táncban, a színházban. A halál kiforgatható, ahogy azok a szavak is, amelyek belehazudták a szeretetünkbe, testünket pestissé, de legalábbis megvetendővé téve egy-egy atyáinknak tetsző állítmánnyal. Olyan áldozat következik itt a tánctéren, amelyben fölmutatják az orkesztra két szélén azokat a történeteket, amelyek elmondhatóak (lettek volna/lennének) az eltáncolt ember megvalósulásai között. *Nem* történetek, feketében játsszák őket. Az áldozati szín közepén négy bádoglavór, három sárga ruhába öltözött nő és középütt egy pirosba öltözött férfi. A bádoglavórban ott a keresztség vize, de ott van az a víz is, amelyben Pilátus mosná tisztára gyávaságát. Ez az élet eleje és vége, amely megszül és elemészt. A víz megmosdatja a testeket, *Lacrimosa*. A poraiból föltámadt ember lemossa magáról a bűneit. De a tisztaság nem – csak – az isteneken múlik, hanem az emberen is. Az élő oltár közepén táncoló négy test hajával szivárványt húz az orkesztra átvilágított terére, ahogy hátraveti elébb vízbe mártott fejét. A szivárvány átöleli az egész táncteret, békét, ad a küzdőtérnek. A béke, a requiem az ember testének a legbelsejéből ered, nem véletlen, hogy a hajukkal szentelik meg a teret a táncosok, azzal az archetipikusan a hatalommal összekapcsolt testrésszel (? a haj testünk része-e), amely ugyanúgy kettős *viszony*ulásunk tárgya és áldozata, mint ahogyan testünk is az. A nagyszerű hármasoltár képet átmenet nélkül váltja föl a harmadik kettős, amely egyben a *Requiem* dramaturgiájában az utolsó bonyodalmat is alkotja. A két pirosba öltözött férfi ugyanúgy eltáncolja az ölelés és taszítás, az erőszakosság és a féltés, a szerzés és az elhagyás sztereotipikus mozdulatait, ahogy azt az előző két páros is megtette. Kettőjük tánca nem minőségében különbözik az előző két duettől, hanem drámai szerepében. Ők mindent – mint később kiderül – utoljára tehetnek. Az utolsó emberpár, akik még a halál előtt vannak, akiknek még piros ruha adatik. Ebben a részben mintha az eddigieknél is többször jeleznék a mozdulatok a fölemelést, a megmentést; itt mintha kevesebbszer érintkezne a test a földdel. Az egyik test a másik terévé válik, megszűnnek a mennyiségi különbségek. Mindenki szép, mert szeret. Mintha a *Kroki* ringató férfiai magzatukra leltek volna, önmagukra.

A koporsó amolyan szomorú mesebeli palotaként csalogatja az egyik férfit. Az többször nekifut, de a másik lelki testének az ereje visszatartja. Ölében forgatja a szeretetet, mint mikor kisfiút forgat apja. Filius, philia. Íme, az *én* szerelmetes fiam, akit nektek – *nem* – adok. A szeretet csak azért lehetséges, mert nem mondják. Ha nemcsak az énekhangban lenne jelen a nyelv, ez a metafizikus börtön, akkor már rég vége lenne

az előadásnak. A veszteség elkerülhetetlen. Végül is ez *requiem* és nem *gloria*. Az egyik táncos ölében a másik *el*veszt*e*ndő teste, pietá. A szeretet*tet* megfeszítik. A fájdalom a test fölugrásaiban jelenik meg. Az egyik ember elveszett. A katasztrófa az orkesztrán maradt táncos szólójában teljesedik ki. Mindenki elveszett az elvesztett másikban. A test könyörög, meghajlik, forog, arcát takarja, mellét üti. Keze ott, ahol Jézus sebe található. Kezét nézi. A test most így görnyed önmagába. Az arcát eltakarja, majd nagy ugrással zárja le egyszemélyes szenvedésének a történetét. Vetkőzik, hogy kövesse társait. Íme, Uram, egy a bárányok közül.

Az utolsó emberfia akkor indul a halálba, amikor a zene *Agnus dei* tételéből fölhangzik az a rész, amely a halál csöndje után örök fényességet kér az Úrtól és szentjeitől. A zene és a színpadkép egymást ellenpontozzák: az építmény tetején az elveszejtett emberek, az ének az Urat kísérő szenteket idézi. A katasztrófa után nem igazán várunk már lényeges történést, a kóda majd levezeti fájdalmas belátásunk döbbenetét: ez az én sorsom. De ebben az előadásban a tetőpont a katasztrófa után következik, imígyen a katasztrófa megszűnik katasztrófa lenni, és egyszerű késleltetéssé válik. A történés akkor fordul meg, amikor az elébb elveszett férfi nem engedi elveszni szeretetének alanyát és tárgyát, visszatartja az ugrástól. Ez a tett egyszerűen a rituális ismétlődés törvényének a megszegése. A törvény megbontása rávilágít a törvény oktalanságára: az, hogy mindenki, aki szeret, azt kell hogy gondolja, hogy a szeretet miatt el kell vesznie, önkényes – és önkéntelen – szokás, olyan automatizmus, ami a történet/az élet egyetlen résztvevőjének sem jó. Elhagyása nem veszteséget okoz, hanem a veszteség veszik el, és megmarad a testben a lélek, hogy elmondja történetét, az életet. A halálból visszatért emberekre a *kegyelem* deus ex machinájaként *eső* hullik, amit már a bádoglavórból bocsátott szivárvány megígért. Az eső megtisztít – a halál gondolatától.

Forognak, esnek, de a földön a vizes falevelek a *kegyelem* jelét hordozzák magukon. Minden nő párját lelte egy férfiban. Az élet folytonossága többszörösen biztosított. Az egymáson átforgó testek megfáradt örömbe(n) térdelnek.

Et resurrexit.

Amikor a csuromvizes táncosok meghajolnak, egy táncos teljesen száraz jelmezben fut be a kórusba, neki nem volt párja. A kritikus úgy emlékszik, a bemutatón ez a táncos a *Kroki* angyala volt, de az is lehet, hogy csak a kommentátor mássága ágál a finálészerű lezárás ellen, mert az azt sugallja, hogy mindenki „jó útra tért", a halál leckéje után megtanult *jól* szeretni.

*

Meggyőződésem, hogy a Szegedi Kortárs Balett *Kroki – Requiem* előadása hosszú évekig nem múlható fölül. Ennek a darabnak kultikus előadásként kellene fönnmaradnia, hogy legalább egyszer havonta elnyerje az erre vágyó közönség a *kegyelmet*.

1994. március